

Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení

**Jiří Musil
Jan Müller**

**CESES FSV UK
Praha 2006**

Tato studie vznikla v rámci řešení projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“, registrační číslo 1J 028/04-DP2, který je součástí vládou schváleného tématického projektu TPO-5 „Moderní společnost a její problémy“. Projekt 1J 028/04-DP2 je dotován z rozpočtových prostředků Ministerstva práce a sociálních věcí České republiky. Hlavním řešitelským pracovištěm je Centrum pro sociální a ekonomické strategie (CESES) při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Poděkování

Části textu, který je uveřejňován v tomto sešitu Studií CESES, byly prvotně publikovány ve studii Jiří Musil, Jan Müller: „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze“, která vyšla v Sociologickém časopise sv. 44 (2008) č. 2 na str. 321-348. O přetištění těchto textů jsme požádali redakci Sociologického časopisu, která naší žádosti vyhověla. Chtěli bychom jí za tento souhlas poděkovat.

Autoři

**Vydavatel: CESES FSV UK
První vydání: 2008
Editor: Eva Abramuszkinová Pavlíková**

**Grafické zpracování a tisk: Studio atd.
ISSN: 1801-1640 (tištěná verze)
ISSN: 1801-1519 (on-line verze)**

Obsah

Úvod	5-6
1. Obecná východiska a přístupy ke studiu sociálního vyloučení	7-8
2. Opomíjení prostoru v sociologii a v sociální politice a jeho znovuobjevení	9-12
3. Jednotky analýzy	13-14
4. Použité indikátory a jejich aplikace	15-16
5. Vymezení vnitřních periferií a základní údaje o jejich velikosti a o jejich geografickém rozmístění	17-19
6. Specifické sociálně-ekologické znaky vnitřních periferií ČR	20-25
7. Velký obrat?	26-29
8. Obtížná otázka: zvětšují se vnitřní periferie České republiky a přibývá těchto periferií?	30-31
9. Úvaha o příčinách vzniku vnitřních periferií	32-34
10. Poznámky k hlavnímu zaměření sociálně-politických opatření zlepšujících situaci lidí žijících ve vnitřních periferiích	35-36
Příloha: Mapy	37-46
Literatura	47-49

Charakteristiky autorů:

Profesor Jiří Musil, PhDr., CSc.

Absolvent filozofické fakulty Karlovy univerzity, obory sociologie a filozofie. V letech 1953-1958 pracoval jako výzkumný pracovník na Ústavu hygieny, od roku 1959 do 1982 na Výzkumném ústavu výstavby a architektury, 1982 až 1989 na Fakultě architektury ČVUT a v roce 1989 se stal ředitelem obnoveného Sociologického ústavu ČSAV a od roku 1991 do 1995 byl ředitelem Středoevropské univerzity v Praze. V současné době pracuje v Centru sociálních a ekonomických strategií na Fakultě sociálních věd a je hlavním řešitelem projektu o „Sociální a kulturní soudržnosti v diferencované společnosti.“ Přednášel na univerzitách v Londýně, New Yorku, Glasgowě, Amsterdamu, Hannoveru, Karlsruhe, Canterbury. Po roce 1989 přednášel na Přírodovědecké fakultě a na Fakultě sociálních věd Karlovy Univerzity v Praze a na Středoevropské univerzitě (CEU) v Budapešti a Varšavě do roku 2002. Je členem Učené společnosti České republiky a tří zahraničních Akademií věd.

RNDr. Jan Müller

Vystudoval geografii na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. V letech 1977-2001 pracoval v Terplanu – Státním ústavu pro územní plánování jako specialista na problematiku obyvatelstva a prognózování jeho rozmístění, strukturu osídlení, regionalizaci a vymezování urbanizovaných prostorů a tvorby datové základny informací o územních jednotkách. Od roku 1992 dodnes vytváří Územně identifikační registr základních sídelních jednotek (ÚIR-ZSJ), do roku 2004 pod gescí Ministerstva pro místní rozvoj, poté Českého statistického úřadu. V letech 1999-2001 byl zpracovatelem revize ZSJ v rámci územní přípravy SLDB 2001. Od roku 2001 pokračuje ve všech těchto činnostech v ÚRS PRAHA, a. s., úsek regionálního rozvoje a bydlení. Od roku 2005 spolupracuje s CESES při studiu periferních území.

Úvod

V roce 2004 bylo pověřeno Centrum pro sociální a ekonomické strategie (CESES) Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity, zpracováním výzkumného projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“. Ve veřejné soutěži Národního programu výzkumu CESES získal účelové prostředky Ministerstva práce a sociálních věcí ČR a to umožnilo vytvořit poměrně velký výzkumný tým, jehož členy jsou Centrum pro sociální a ekonomické strategie a Institut sociálních studií Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity, Sociologický ústav Akademie věd České republiky a Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.

Cílem projektu je poznat stav, proměny a možný výhled vývoje sociální a kulturní soudržnosti české společnosti. Výsledkem mají být rovněž návrhy na konkrétní politická opatření vedoucí k posílení sociální soudržnosti a sociálního začleňování obyvatel České republiky¹. Sociální soudržnost vzniká na makro-úrovni státu, na jeho mezo-úrovni, tj. na trhu práce, ve městech, v regionech, ale také v mikro-regionech obcí, a také ve školách, a také na mikro-úrovni, např. v rodinách, neformálních sociálních skupinách, v dobrovolných sdruženích a v neziskových organizacích. Sociální soudržnost je ovšem, jak prokazují všechny domácí i zahraniční práce, velmi složitým jevem. Má mnoho dimenzí a vzniká v četných typech sociálního prostředí.

Následující studie se zaměřuje na jednu z těchto dimenzí, tj. na ty stránky sociálně-prostorové organizace společnosti, které mohou působit na snížení soudržnosti společnosti, a které mohou vést i k sociální exkluzi části obyvatelstva. Na sníženou sociální soudržnost a na různé stupně sociální exkluze může totiž, podle našeho soudu, působit fenomén, který označujeme pojmem vnitřní periferie. *Vnitřní periferie interpretujeme sociologicky, to jest jako území s takovými sociálními znaky jejich obyvatelstva a jejich sídel, které signalizují, že jde o území, jehož obyvatelé nemohou participovat na obvyklých aktivitách, k nimž by je jejich občanství opravňovalo a na něž aspirují. Jde často o omezení, která se týkají práce, zdravotní péče, školství, sociálních služeb, ale také občanských aktivit.*

Původně řecký pojem „periphēria“ označoval oběh, okruh, později byl zobecněn na „něco na okraji“, Oxfordský slovník vysvětluje tento pojem následujícím způsobem: „bounding line especially of round surface, external boundary or surface“. Většina slovníků uvádí jako nejjobecnější význam „něco na okraji“. V užším pojetí je periférie okrajovou zónou.

Význam pojmu periférie byl v sociologii dlouho spojován pouze s okrajem velkoměst. Avšak v novějším a soudobém smyslu, v jakém se dnes používá v sociologii a politické vědě,

¹ Projekt „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“ má přinést nejen poznatky, které by přispěly k hlubšímu poznání fenoménu sociální a kulturní koheze v České republice, ale také náměty pro zlepšení sociálních aspektů naší regionální politiky.

byl rozšířen do regionálních dimenzí. Z hlediska sociologického jsme vnitřní periferie pro potřeby následující analýzy vymezili jako ta území země, která se hospodářsky nerozvíjejí, ztrácejí obyvatelstvo, demograficky stárnou, mají nižší sociálně-ekonomickou úroveň a horší technickou i sociální infrastrukturu než ostatní části země, jsou obtížně dopravně dostupná, mají starý bytový fond a objevují se v nich specifické sociální problémy spojené s exkluzí.

Náš přístup se tudíž opírá o tzv. objektivní kritéria. Jsme si ovšem plně vědomi toho, že sociální soudržnost má také subjektivní stránky. Lidé žijící v územích, která z perspektivy našeho pohledu označujeme jako periferní, si často neuvědomují, že jsou více či méně sociálně exkludováni. Subjektivně totiž nepocítují mnozí z nich – zejména starší – že jsou v řadě životních aktivit omezováni polohou místa, kde žijí. Anebo nepovažují tuto situaci za něco negativního. Na tuto dimenzi poukázaly velmi dobře monografické studie Evy Abramuszkinové-Pavlíkové, Michaely Šmídové a Evy Kučerové, které budou rovněž publikovány v Studiích CESES.

Náš tzv. objektivní přístup nám nicméně umožnil hledat vhodné indikátory perifernosti a zvolit vhodnou velikost územních jednotek, které jsme pak na území České republiky analyzovali. A přes omezení, která jsme shora uvedli, může podle našeho soudu přispět k lepšímu poznání sociálně-prostorové strukturace území České republiky.

Obecná východiska a přístupy ke studiu sociálního vyloučení

V současné konceptualizaci a výzkumu se ustaluje pojem sociální exkluze jako sociální proces, který vede k tomu, že někteří jedinci „jsou obyvateli/občany dané společnosti, ale z důvodů, které nemají sami pod kontrolou, nemohou participovat na obvyklých aktivitách, k nimž by je jejich občanství opravňovalo a na něž aspirují“².

V tomto, v podstatě strukturálním, pojetí sociálního vyloučení, se pozornost dosud soustřeďovala převážně na sociálně diferenciací mechanismy. Chceme-li vysvětlit sociální exkluzi, musíme ji proto např. podle Geoffa Paynea (2000) vysvětlovat v duchu tohoto paradigmatu pomocí působení diferencí v oblasti zaměstnání, sociálních tříd, etnické příslušnosti, rodových rozdílů, struktur komunit a zdraví. Sociální exkluze je tudíž způsobena těmito sociálními diferenciacemi, které jsou pak faktem sociální exkluze ještě zesilovány³.

Dosavadní výzkum sociální exkluze a sociální soudržnosti - jak v zahraničí tak i v ČR - se zaměřoval převážně na studium jejich ekonomických, sociálně-stratifikačních, etnických, kulturních, rodových a generačních stránek, i když např. v studii „Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu“, kterou koordinoval Pavel Machonin (2004) a kterou vydalo Ministerstvo práce a sociálních věcí, je již kapitola o diferenciaci kulturnosti způsobu života a o regionální diferenciaci. Regionální diferenciaci je však v této práci zkoumána – ostatně tak jako ve většině českých prací – z hlediska sociálně-ekonomických rozdílů mezi většími územními celky. Pracuje především s výsledky analýz opírajících se o data za okresy, nebo kraje. Obecně pak lze konstatovat, že dosud v našem výzkumu převažoval přístup zdůrazňující vertikální dimenze sociální soudržnosti.

Postupně se však doplňoval zájem o vertikální dimenzi tj. o postavení „nahore“ nebo „dole“ v sociálně-strukturální dimenzi, o přístupy horizontální, tj. o zkoumání rozdílů, které nemají dimenzi stratifikační. V zahraniční literatuře přibývá názorů, podle kterých sociální vyloučení není jen důsledkem sociálních rozdílů (social divisions), nýbrž obecně důsledkem působení všech faktorů, které vyřazují jednotlivce, skupiny nebo celá společenství z hlavního proudu vývoje společnosti⁴. Přes jistou vágnost pojmu „hlavní proud vývoje společnosti“ toto širší pojetí otevírá prostor pro zkoumání dalších dimenzí sociálního vyloučení. To však neznamená, že by dimenze stratifikační nebyla jednou z nejdůležitějších v úsilí o poznání tohoto fenoménu. Faktory sociální exkluze jsou popsány velmi přehledně v studiích Petra Mareše z roku 2006.

² Citát je převzat ze studie Petra Mareše (2006) a jejími autory jsou Burchardt, Grand a Piachaud (1999: 229).

³ Srv. úvodní kapitolu Geoffa Paynea „An Introduction to Social Divisions“ str. 14 v knize Social Divisions, kterou vydal v roce 2000.

⁴ Nejčastěji se mezi těmito strukturálními faktory uvádí selhání 1. demokratického systému zajišťujícího občanskou integraci, 2. pracovního trhu zajišťujícího ekonomickou integraci, 3. sociálního státu posilujícího sociální integraci a 4. rodiny a komunity podporujících interpersonální integraci. Citováno podle P. Mareše (2006:20).

Mnohem menší pozornost než sociálně strukturálním, a zejména stratifikačním příčinám sociální exkluze, byla věnována sociálně prostorovým podmínkám způsobujícím sociální vyloučení. Ve většině prací, pokud se zabývají soustavně sociálně prostorovou dimenzí exkluze, se objevují především odkazy na výsledky analýz sociální segregace uvnitř měst. Sociální vyloučení je spojováno rovněž se vznikem nových sociálních ghett - buď na bázi etnik, nebo chudoby, anebo obojího společně⁵. V podstatě je to proud, který navazuje na urbánní etnografii Chicagské školy z 20. a 30. let minulého století a často i na práce starší.

Poměrně málo často se však v sociologii objevují studie zabývající se mikro- a meso-regionálními dimenzemi a příčinami sociálního vyloučení, které je důsledkem bydlení v tzv. vnitřních periferiích jednotlivých zemí. V sociální geografii však v poslední době zřetelně roste zájem o toto téma, jak nejlépe dokumentuje např. publikace „Problémy periferních oblastí“ a úvodní stať T. Havlíčka, P. Chromého, V. Jančáka a M. Marady z roku 2005, obsahující přehled nej důležitější literatury k tomuto tématu. Z domácí i zahraniční literatury je patrný rostoucí zájem o fenomén periferních území.

⁵ Výzkumu formování ghett Rómské populace se v České republice se zabývá především Ivan Gabal. Přehled literatury o soudobých procesech ghettoizace ve městech evropských a amerických podává publikace vydaná Enzo Mingionem „Urban Poverty and the Underclass“ (1996) a kapitola 4.2 „Ghettoisation“ v knize M. Savage, A. Warda a K. Warda „Urban Sociology, Capitalism and Modernity“ (2003).

Opomíjení prostoru v sociologii a v sociální politice a jeho znovuobjevení 2

Malý zájem sociálních věd o sociálně-prostorové faktory exkluze je důsledkem dvou faktorů, které se navzájem doplňovaly. Prvním je dlouhodobé opomíjení sociálního prostoru a věcí v sociologii, a druhým je prudký rozvoj regionální vědy a sociální geografie v druhé polovině 20. století. Tyto dynamické obory se totiž do značné míry „zmocnily“ témat, která tvořila v sociologii zakladatelů oboru integrální součástí sociologické optiky.

V úvahách klasiků sociologie byl prostor integrální součástí společnosti. Svědčí o tom zejména sociální morfologie E. Durkheima (1900) a M. Halbwachse (1938), ale také četné práce G. Simmela (1923). Hledání teorie, která by umožnila porozumět struktuře a růstu měst, vedla chicagskou sociologickou školu na začátku 20. století k přijetí paradigmatu humánní ekologie, pro kterou bylo prostorové uspořádání společnosti v podstatě sociologickým fenoménem. Docenění významu prostorovosti chicagské školy se většinou odvozuje z jejich prací analyzujících sociálně-prostorovou organizaci měst a poněkud se zapomíná na její regionální větev založenou Roderickem McKenziem⁶. Prostorová perspektiva byla tradičně silná i v sociální antropologii, zejména v té její části, která analyzovala příbytky⁷.

V dalším vývojovém období sociologie, jehož počátky sahají do doby před 1.světovou válkou a které končilo zhruba v letech 1960-1970, došlo k významné změně. Lze ji označit za dobu, kdy se projevilo zapomínání a vytlačování prostoru a věcí ze sociologie. To bylo způsobeno mainstreamem sociologie formované M. Weberem, P. Sorokinem, G. H. Meadem, T. Parsonsem, A. Schützem, ale i takovými autory jako Leopold von Wiese, nebo v nedávné minulosti Niklasem Luhmannem a mnoha dalšími. Důležitá a dlouhodobě vlivná byla v tomto směru zejména strukturálně-funkcionalistická škola. Prostor, prostředí a věci se staly pouze vnějším rámcem společnosti a sociologie se jimi podle těchto autorů nemá zabývat. Do značné míry to byla analogie vývoje v ekonomii. Tam došlo např. v důsledku rozvoje teorie perfektní soutěže a dalších sofistikovaných ekonomických teorií také k odhlížení od času i prostoru. Obecně šlo, jak v sociologii, tak i ekonomii, o vytvoření abstraktní teoretické základny oboru.

⁶ Roderick McKenzie ve stati „The Scope of Human Ecology“ z roku 1926 aplikoval principy ekologie na regionální otázky. Zdůrazňoval přitom rozdíl mezi přístupem geografie a ekologie. Geografie se zabývá místy – je strukturalistická – kdežto humánní ekologie se soustřeďuje na procesy. Místo v ekologickém slova smyslu označuje pozici v prostorovém seskupení interagujících jednotlivců nebo institucí.

⁷ Pokusil jsem se ukázat, jak sociální antropologové užívali analýzy příbytků k rekonstrukci skladby rodin a k určení sociálního postavení jejich jednotlivých členů podle umístění prostorů pro jednotlivé členy rodin. Srv. k tomu stať Jiří Musil.

Třetí období začíná revoltou proti strukturálně-funkcionalistickému paradigmatu. Rozklad strukturálně-funkcionalistického směru, doplněný později rozpadem oficiální marxistické sociologie, byl počátkem období věcného i metodologického pluralismu v sociologii. V této pluralistické situaci se začalo dařit i těm přístupům, které zdůrazňovaly, že existuje sociální prostor, že společnosti jsou formovány také prostředím, že věci – zejména lidské artefakty - jsou součástí sociální struktury, že uspořádání prostoru úzce souvisí se “sociálním obsahem“, a že poloha v prostoru může výrazně určovat kvalitu života lidí a jejich životní šance. Klíčovou roli zde sehrály práce Anthony Giddense (1976, 1984), inspirované časovou geografii T. Hägerstranda (1975). Podle Giddensovy teorie strukturace prostor a místo jsou součástí sociální struktury. Jde tu o jistou analogii s durkheimovskou sociální morfologií. V urbání sociologii došlo ke konci 20. století k „znovuobjevení“ místa⁸. Kromě toho na tuto změnu působilo i zhoršování kvality životního prostředí a rostoucí zájem o otázky prostředí, a rozvoj územního a regionálního plánování po druhé světové válce. V současné době lze nepochybně pozorovat stále rostoucí počet publikací (Srv. B. Schäfers 2006), které se v různých pojetích zabývají explicitě sociologií prostoru⁹ a hovoří se o „znovuobjevení prostoru“.

Druhou změnou, která přispěla k opětovnému vtažení prostoru a věcí do sociologické optiky a tím i do výzkumu prostorových faktorů sociální exkluze, byl rozvoj sociální geografie a regionální vědy v druhé polovině 20. století. Můžeme se zde ovšem dotknout pouze krátce změn, které souvisejí s tématem této stati. Růst regionální vědy se opíral především o aplikaci základních paradigmat ekonomické teorie do prostorových dimenzí, a proto lze právem hovořit o neoklasické, neoliberalní, keynesianské, neomarxistické, nebo institucionální teorii regionálního rozvoje, jak to činí Jiří Blažek a David Uhlíř (2002).

Tyto teorie se soustřeďují podle našeho soudu především na *kauzálně-systémové vysvětlení* regionalizace států, kontinentů nebo i světa. Ty nejdůležitější z nich zkoumají důsledky základních znaků hospodářských řádů v prostorové organizaci společností. Hlavním smyslem těchto teorií regionálního rozvoje je „stanovení hierarchie rámců, vývojových tendencí, procesů a subjektů včetně míry jejich autonomie, vazeb a pozice, ze které aktéři vnímají a interpretují realitu“ (Blažek, Uhlíř 2002 str. 177).

Převážná část těchto teorií má makro-ekonomickou povahu a zkoumá především ekonomické mechanismy, které strukturují území soudobých národních států. Pro výzkum vzniku vnitřních periferií mají význam ty z nich, které se zabývají ekonomickými příčinami členění území do hospodářsky a sociálně se rozvíjejících, a naopak stagnujících nebo upadajících regionů. Patří sem zejména keynesiánsky orientované teorie růstových pólů (F. Perroux 1983), teorie kumulativní kauzality (G. Myrdal 1957) a teorie polarizovaného rozvoje (J. Friedmann 1972), a také pražská teorie geografické diferenciacie (M. Hampl 1998, P. Dostál, Hampl, M. 1995). Tyto teorie, jsou ovšem zaměřeny na členění území států, nebo i větších geografických útvarů do velkých regionů. Postupy, které jsou v nich rozvíjeny, mohou být však inspirativní – jak ukážeme - i pro analýzu jemnějších prostorových diferenciací. Právě teorie polarizovaného rozvoje, vedle prací některých sociálních historiků (H. - H. Nolte 1997) a dalších zdrojů, inspirovala jednoho z autorů této stati k užití pojmu „vnitřní periferie“ již v 80. letech (Musil 1988).

⁸ Stručný přehled změn, které vedly k znovuobjevení místa v urbání sociologii obsahuje stať Jiří Musil (2003) “Proměny urbání sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950-2000“, uveřejněná v Sociologickém časopise.

⁹ Srv. např. Martina Löw, Raumsoziologie, Frankfurt/M, Suhrkamp, 2001, Thomas Krämer-Badoni, Klaus Kuhn, Die Gesellschaft und ihr Raum. Raum als Gegenstand der Sociologie, Opladen, Leske-Budrich, 2003, Markus Schroer, Rume, Orte, Grenzen. Auf dem Weg zu einer Sociologie des Raums, Frankfurt/M, Suhrkamp. Pojem “prostorová sociologie“ je používán také ve slovenských pracích, Srv. např. Peter Gajdoš, Ján Pašiák, Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociologie, Bratislava, Sociologický ústav SAV.

Z hlediska sociologického jsou významné také ty regionálně ekonomické práce, které se zabývají *disparitami mezi jednotlivými regiony zemí a státy*. Zde se přibližuje ekonomický pohled sociologické perspektivě a tématům, která jsou spojená s otázkami sociální soudržnosti a sociálního vyloučení. Velká vlna zájmu o sociální soudržnost v společenskovědní literatuře od 80. let minulého století byla spojena s výzkumem sociální kohese regionálně chápané. V současné době zejména Evropská unie věnuje ve svém programu, a také ve svých programech, velkou pozornost takto chápané sociální soudržnosti. (Srv. zprávy Evropské komise o sociální soudržnosti z roku 2004 a 2007)

Procesy diferenciací jednotlivých složek modernizujících se společností se projevují v prostoru rostoucí kontrastností jednotlivých částí státních území. Rostoucí kontrasty jsou způsobeny dělbou práce, specializací a koncentrací určitých činností, obyvatelstva a hmotných struktur (Srv. k tomu zejména Hampl 2001, Kostecký 2002, Musil 2002). *Urbanizace a regionalizace* jsou pak hlavní formou těchto procesů. Jejich důsledkem je vznik *rozdílných typů sídelních struktur*, v minulosti také vznik výrazného *rozdílu mezi venkovem a městem*.

A i když ostrý kontrast mezi venkovem a městem byl ve větší části Evropy a i u nás překonán (srv. Meyer von 1996, Anderson 2004), rozdíly mezi jednotlivými typy sídelní struktury osídlení, např. v hustotách zalidnění, podílu lidí žijících ve městech, počtu pracovních příležitostí na jednotku plochy, výši HDP na hlavu, počtu studentských míst na vysokých školách, v možnostech letecké dopravy apod., zůstávají v Evropě značné, a podle většiny studií dokonce rostou (Srv. Heidenreich 2003, Eckey, Türck 2006).

Sociálně-ekonomická *diferenciací prostoru* do rozdílných regionů je jedním z důsledků diferenciací moderních společností, má však také řadu dalších sociologických a kulturních důsledků. Nejde již jen o disparity sociálně-ekonomické. Diferenciací prostoru se v současné době rozvinutých tele-médií a tele-komunikací sice neprotíná do kulturních a semiotických dimenzí kvality života tak silně jako v minulosti, ale zůstává stále významným faktorem sociálních a do jisté míry i ekonomických a edukačních šancí jednotlivců.

Je zapotřebí zdůraznit, že jádrem prací zabývajících se polarizací regionů – a ty mohou být poměrně velké – zůstávají ovšem sociálně-ekonomické rozdíly, tj. *disparity mezi velkými regiony*.

Vývoj sociální geografie, která v uvedeném období procházela rovněž dynamickým rozvojem, lze do jisté míry charakterizovat jako proces sociologizace geografie, i když je nutno dodat, že i v minulosti, zejména ve Francii, existovaly velmi těsné vztahy mezi geografii, sociologií a antropologií (Srv. k tomu Claval 1998). V souvislosti s otázkou, kterou se zabýváme, tj. s vnitřními periferiemi, se stal důležitým zejména koncept Armanda Frémonta (1976) *espace vécu* v angličtině *life world*. Do češtiny by tento pojem mohl být překládán jako „žitý prostor“ nebo „užívaný prostor“. Podnětem k empirickému zkoumání vnitřních periferií je také teorie územních dělb práce (D. Massey 1984, 1988) a švédská časová geografie formulovaná na univerzitě v Lundu (T. Hägerstrand 1975, G. E. Törnqvist 1977).

V této větvi sociální geografie není kladen již takový důraz na zkoumání *příčin* regionalizace, to jest na příčiny rozdílů mezi jádry a periferiemi. Pozornost se zaměřuje na sociální, případně environmentální *důsledky* regionalizace.

Pro výzkum vnitřních periferií je rovněž významný proud sociální geografie označovaný jako kritický realismus, ovlivněný myšlenkami Andrew Sayera (2000). Jeho přínos spočívá v tom, že neváhá začlenit do sociální analýzy *fyzický* prostor. Podle tohoto autora „Sociálním prostorem se rozumí ta pod-skupina fyzického prostoru, která je kolonizována, reprodukována a transformována lidskými společnostmi.“ (Sayer 2000, str. 110). Z hlediska pojetí vnitřních periferií je důležitá Sayerova úvaha o tom, že fungování a reprodukce domácností jsou závislé na možnosti pravidelně vykonávat určité činnosti, v prostorově a časově omezených formách zdrojů. Řečeno jednodušeji, fungování domácností je podmíněno možností, zajistit při bydlení v určitém místě provoz, odpovídající obecným civilizačním a kulturním hodnotám a standardům dané společnosti. Některé činnosti domácností, čili jejich provoz, mohou být polohou domácností v sociálním prostoru buď umožňovány, nebo omezovány. To znamená také, že prostorový rozsah a rozptyl činností je mimo jiné určován *polohou* domácností a jednotlivců vůči hlavním a nejčastěji navštěvovaným cílům. Tento pohled, podobně jako Hägerstrandova časová geografie, připomíná dnes již poněkud zapomenutou teorii Stuart F. Chapina, Jr. (1974) o tzv. activity patterns, čili o tom, jak se chovají lidé v čase a prostoru.

Shora uvedený, byť nejstručnější přehled toho, jak je chápán prostor v sociologii, regionální vědě a v sociální geografii, poukazuje na skutečnost, že v analýze prostorové organizace společností se formovalo několik odlišných přístupů. *Na prvním místě* jde o přístupy, které se soustřeďovaly především na *lineárně kauzální výklad* vzniku rozdílů mezi regiony. *Na druhém místě* jsou přístupy, které zkoumaly vedle příčin i *důsledky* působení těchto kauzalit. Často šlo o tzv. *nechtěné důsledky* sociální povahy.

Potřeba zabývat se nechtěnými sociálními efekty regionalizace má řadu důvodů. Hlavním je skutečnost, že tyto nechtěné sociální důsledky vyvolávají reakci obyvatel – *působí jako zpětná vazba* - a stávají se tak příčinou další, a většinou odlišné strukturace sociálního prostoru. Regionalizace je proces, ve kterém se důsledky mohou rychle měnit v příčiny.

Při studiu regionalizace rozdělení na makro-, meso-, a mikro-analýzy, vede k dalšímu rozlišení možných přístupů v sociální geografii a regionální vědě. Toto rozlišení je účelné a závisí hodně na cíli analýzy. Odpovídá to stanovisku geografa Martina Hampla zdůrazňujícího rádivost procesů regionalizace. Jak v geografii, tak i v regionální vědě a sociologii lze aplikovat jak mikro- tak i makro-přístupy.

Přesto je však zřejmé, že v regionální vědě, která je převážně ekonomicky orientovaná, převládá zájem o makro-analytický přístup, menší je akcent kladený na makro-dimenzi v sociální geografii, a zdá se, že nejmenší je v sociologii. Tento vztah mezi optikou jednotlivých oborů a dimenzí, ve které jsou prováděny analýzy, není ovšem deterministický, neboť existují mikro-ekonomické rozbory území, tak jako existují makroanalýzy prostoru prováděné z perspektivy sociologické. Navíc dnes existuje již plodné překrývání pohledů jednotlivých vědních oborů zabývajících se prostorem.

Nicméně takové pojmy jako *espace vécu*, nebo i pojmy *prožívaný prostor*, naznačují, že také v sociální geografii se pociťuje rozdíl mezi prostorem užívaným a současně prožívaným konkrétními domácnostmi a jednotlivci na jedné straně a např. prostorem analyzovaným z hlediska členění země do územně správních jednotek, nebo hospodářských regionů, na straně druhé. Tím spíše je pak tento rozdíl relevantní v sociologické optice.

Z hlediska sociologické optiky je tedy vhodným nástrojem rozboru sociálního vyloučení způsobeného prostorovými faktory spíše mikro-analýza, případně meso-analýza, než makro-analýza. *Jestliže se usiluje o vymezení toho, co se označuje pojmem „vnitřní periferie“, anebo „sociální marginalizace“, je podle našeho názoru mikro-, a meso-přístup nejvhodnější.*

Jednotky analýzy

3

Jestliže je cílem sociologické analýzy vymezení území, ve kterém žijí lidé, kteří jsou vyřazení z hlavního proudu vývoje společnosti - jsou na jeho periférii - pak tomu musí odpovídat i dimenze jednotek, které budou pro analýzu tohoto fenoménu použity. Je zřejmé, že pro tento účel se nehodí data za okresy, tím méně za kraje. To jsou území příliš rozsáhlá. Ale zároveň se ukázalo, že zcela vhodné nejsou ani údaje za jednotlivé obce. To nás přivedlo k hledání územní jednotky, která by zachycovala co nejcitlivěji životní podmínky domácností a jednotlivců, a která by zároveň nebyla vystavena kolísání hodnot v důsledku malého počtu domácností, jednotlivců a předmětů zjišťovaných státní statistikou v jednotlivých obcích. Tato územní jednotka však musela zůstat vhodná pro zjištění informací, které odpovídají sociologickému pojetí *užívaného fyzického prostoru*, které definoval A. Frémont, autoři časové geografie a také A. Giddens, a které mohou být proto vhodné nejen z analytických důvodů, nýbrž také z hlediska účinnosti územních politik.

Je totiž zřejmé, že volba těchto jednotek analýzy má důsledky i pro případné použití zjištěných skutečností pro *účely sociálně politické*. Celostátní strategie regionálního rozvoje České republiky, nebo jiného státu, se může nepochybně opírat o data za území odpovídající našim okresům, jak je tomu např. v „Strategii regionálního rozvoje České republiky“ zpracované Ministerstvem pro místní rozvoj České republiky“ (2006), nebo v studii Ladislava Průšy (2006) a řadě dalších. Jde tu v podstatě o zlepšení ekonomických podmínek větších souvislých území státu. Ale celá řada jiných politických opatření týkajících se např. školství, zdravotní a sociální péče, veřejné dopravy, ale i veřejné správy, musí vycházet z informací o menších územních celcích, a o jejich vztazích k centrům sociální infrastruktury. Jen při znalosti specifických polohových, demografických, sociálně strukturních, bytových, infrastrukturních a dopravních podmínek těchto menších územních jednotek, mohou být rozhodnutí týkající se např. sítě škol, zdravotních středisek, dopravní obslužnosti racionální a účinná.

V současné době těmto požadavkům neodpovídá žádná administrativně správní jednotka. Existují sice správní obvody obcí s rozšířenou působností (ORP) a správní obvody obcí s pověřeným obecním úřadem (POÚ), jejich počet je však příliš malý – 205 + Praha v případě ORP a 388 + Praha + 5 vojenských újezdů v případě POÚ. To znamená, že jde stále ještě o příliš velké územní celky, zakrývající značné vnitřní rozdíly. Nikoliv náhodou se správním obvodům ORP někdy říká „malé okresy“. Hledanou jednotkou byly územní celky, jejichž jádrem je obec, která plní ve struktuře osídlení základní střediskové funkce, a její bezprostřední spádové území (zázemí). Takové jednotky byly vymezeny v 70-tých letech minulého století v rámci úkolu, který se zabýval otázkou možnosti slučování obcí podle vzoru Německa nebo Nizozemí. Za tímto účelem byla zpracována v Terplanu – Státním ústavu pro územní plánování – studie, ne-

formálně nazývaná „Generel národních výborů“. Tato studie provedla regionalizaci území státu na nejnižší možné úrovni podrobnosti, tj. na úrovni subregionální. Sídla těchto subregionálních jednotek, nazývaných „generelové jednotky“ měly totiž pouze nejzákladnější střediskové funkce, nebyly proto plnohodnotnými regionálními centry z hlediska geografické regionalizace. Studie vymezila celkem 830-1300 jednotek v několika variantách.

Generelové jednotky, revidované a sjednocené do jediné varianty s 916 územními celky, se staly základními stavebními kameny výzkumných prací zabývajících se problematikou trendů rozmístění obyvatelstva a urbanizace v osmdesátých letech minulého století a v této souvislosti je použil pro vymezení periferních území jeden z autorů této statě¹⁰.

Původně jsme se chtěli právě vrátit k této struktuře z osmdesátých let. To se však ukázalo být nemožné vzhledem k rozsáhlému slučování (v 70-tých a 80-tých letech) a pozdějšímu rozlučování obcí (v 90-tých letech). Tyto procesy zcela změnily strukturu obcí jako základních skladebných prvků generelových jednotek. *Nezbylo tedy než zpracovat zcela novou mikroregionalizaci České republiky. Na základě ní jsme Českou republiku rozdělili do 1424 subregionálních jednotek. Východiskem byla teorie polarizace území v tzv. nodálních jednotkách (centrum a zázemí) na různých řádovostních úrovních, včetně úrovně nejnižší – subregionální.*

Vzhledem k tomu, že se jednalo o velmi malé, tj. nekomplexní jednotky – zejména z hlediska dojížděky za prací -, hlavním kritériem jejich konstrukce byla existence základních obslužných funkcí (škola, pošta, zdravotnické zařízení) v centrální obci, doplněné o některé další charakteristiky (městský úřad, sídlo matričního úřadu, někdy též stavebního úřadu, koncentrace obyvatelstva a pracovních míst). Spádová území těchto center byla pak vymezena zejména na základě příslušnosti do správních obvodů matričních, stavebních, případně dalších úřadů, obvodů pošt a na základě dojížděky za prací. Tak bylo konstruováno 1424 subregionálních jednotek, které jsou tvořeny většinou obcí se základními střediskovými funkcemi a jejím zázemím.

¹⁰ Pojem „generelové jednotky“ vznikl na konci 70.let v rámci prací, které měly sloužit jako podklad pro slučování obcí. Tyto studie byly provedeny v TERPLANU (hlavním tehdejším státním ústavu regionálního plánování) a vyústily do sociálně-geografické regionalizace České republiky na velmi podrobné řádovostní úrovni. Analýzy, které posléze vedly k určení generelových jednotek, prověřovaly všechny existující obce z hlediska jejich potenciálních střediskových funkcí, pro všechny nestřediskové obce pak zjišťovaly spádovost k potenciálním střediskům. V oné podobě, kterou později, tj. v roce 1983, jeden z autorů této statě použil pro detekci vnitřních periferií, sloužily především hodnocení územní diferenciaci České republiky z hlediska rozvojových potenciálů a limitů rozvoje. Vymezení periferních území bylo dílčím výsledkem výzkumných prací zabývajících se těmito potenciály a limity. Z historického hlediska je zajímavé dodat, že pojem potenciálu jsme tehdy přejali zejména z literatury Spolkové republiky Německo a Švýcarska.

Použité indikátory a jejich aplikace

4

Snahou analýzy bylo, vedle primárního cíle, vymezit současné vnitřní periferie v České republice, srovnat dnešní periferie s periferiemi, které byly zjištěny v 80-tých letech. Proto byly aplikovány stejné, nebo alespoň podobné indikátory. Tak jako v analýze v osmdesátých letech byla při konstrukci indikátorů použita převážně data ze sčítání lidu, domů a bytů (SLDB), a to z roku 2001. Po mnoha pokusech s velkým počtem indikátorů, jejichž konstrukci umožňují data z SLDB a ve snaze dosáhnout maximální porovnatelnosti s výsledky zjištěnými před 20 lety, jsme použili 17 následujících indikátorů:

1. Nízký podíl obyvatel ve věku 0-24 let z celkového počtu obyvatel
2. Vysoký podíl obyvatel ve věku 60 let a více z celkového počtu obyvatel
3. Vysoký počet vdov na 100 žen ve věku 60 let a více
4. Vysoký podíl obyvatel ve věku 15 let a více se vzděláním neukončeným maturitou z celkového počtu obyvatel ve věku 15 let a více
5. Nízký počet obyvatel se vzděláním vysokoškolským na 100 obyvatel ve věku 25 let a více
6. Nízký počet pracovních míst na 100 obyvatel ekonomicky aktivních a bydlících v obci
7. Vysoký podíl nezaměstnaných z celkového počtu ekonomicky aktivních osob bydlících v obci
8. Vysoký podíl pracovních míst v odvětvích zemědělství, lesnictví a rybolov z celkového počtu pracovních míst
9. Nízký podíl pracovních míst v odvětvích průmysl a stavebnictví z celkového počtu pracovních míst
10. Nízký podíl zaměstnavatelů a osob samostatně výdělečně činných z celkového počtu ekonomicky aktivních osob
11. Nízký podíl osob ekonomicky aktivních v tzv. terciárním sektoru z celkového počtu ekonomicky aktivních osob
12. Nízký podíl trvale obydlených bytů v domech postavených v období 1970-2001 z celkového počtu trvale obydlených bytů
13. Vysoký podíl neobydlených bytů z celkového počtu všech bytů
14. Vysoký počet bytů v rodinných domech obydlených přechodně anebo sloužících k rekreaci na 100 trvale obydlených bytů v rodinných domcích
15. Nízký podíl trvale obydlených bytů s plynem v bytě z celkového počtu trvale obydlených bytů
16. Nízký podíl trvale obydlených bytů připojených na kanalizační síť z celkového počtu trvale obydlených bytů
17. Nízký podíl bytových domácností s osobním počítačem z celkového počtu bytových domácností.

Podíly byly vyjádřeny v procentech. Za nízký podíl charakterizující situaci v příslušné subregionální jednotce byla považována příslušnost ke dvěma nejnižším kvintilům souboru seříděného podle hodnot příslušného indikátoru. A obdobně za vysoký podíl byla považována příslušnost ke dvěma nejvyšším kvintilům souboru seříděného podle hodnot příslušného indikátoru. Stanovení dvou kvintilů (tj. 40% souboru) jako rozhodující hranice jsme určili empiricky, podle rozložení hodnot v jednotlivých indikátorech.

Při výběru vhodných ukazatelů jsme odzkoušeli množství dalších indikátorů, např. těch, které charakterizují hustotu zalidnění, hustotu pracovních míst na 1 km², intenzitu bytové výstavby, počet rekreačních objektů, a zejména těch, které vyjadřovaly růst, nebo úbytek počtu obyvatel způsobený přirozeným přírůstkem a migrací v jednotlivých obdobích časového úseku 1970-2004. Ukázalo, se, že tyto *údaje o růstu nebo úbytku počtu obyvatel jsou velmi citlivým ukazatelem. Proto jsme údaji o růstu nebo úbytku počtu obyvatel doplnili shora uvedený soubor 17 strukturálních ukazatelů.* Subregionální jednotky, které zaznamenaly úbytky obyvatel ve všech obdobích časového úseku 1970-2004, tvořily významnou část vnitřních periferií.

Vymezení vnitřních periferií a základní údaje o jejich velikosti a o jejich geografickém rozmístění

5

Pro vymezení periferních území v roce 2005 jsme kombinovali výsledky analýz subregionálních jednotek podle zvolených indikátorů a analýz vývoje počtu obyvatel těchto jednotek v období 1970 - 2004. Rozlišili jsme přitom periferní území v širším vymezení a v užším vymezení.

Za periferní území v *širším vymezení* jsme označili území subregionálních jednotek, kdy 9 a více z celkového počtu 17 ukazatelů mělo hodnoty ve dvou nepříznivých kvintilech (tj. 40 % jednotek s nejnižší nebo nejvyšší hodnotou ukazatele). Toto kritérium splňovalo 494 subregionálních jednotek (34,7 % ze všech v ČR). Žilo v nich k 1. 1. 2005 979 403 obyvatel země, čili 9,6 % obyvatel České republiky a to na ploše 24 743 km², čili ploše tvořící 31,4 % území země.

Za periferní území v *užším vymezení* jsme považovali území subregionálních jednotek, které splnily kritérium, kdy 9 a více z celkového počtu 17 indikátorů mělo hodnoty ve dvou nepříznivých kvintilech a kdy se podíl obyvatelstva v těchto jednotkách, jak v období 1971-1991, tak i 1991-2004, na úhrnu obyvatelstva České republiky snižoval. Při tomto užším vymezení patřilo do kategorie periferních území 258 subregionálních jednotek, tj. 18,1 % z České republiky. Žilo v nich k 1. 1. 2005 477 963 obyvatel republiky, čili 4,7 % obyvatel země na ploše 13 142 km², neboli na ploše tvořící 16,7 % území České republiky.

V dalších etapách našich prací předpokládáme hlubší rozbor rozdílu mezi periferiemi v širším a užším vymezení. Je totiž zřejmé, že při širším vymezení rozdíly mezi některými sociálně-ekonomickými charakteristikami vnitřních periferií a ostatním venkovským územím republiky nejsou výrazné.

Přesto, že se indikátory a postupy použité při vymezování vnitřních periferií v České republice v 80. letech a v této studii poněkud liší, a tudíž přísně vzato, je možnost exaktního srovnání omezena, pokusili jsme se alespoň z určitých hledisek takovou komparaci provést. Soustředili jsme se na otázku *trvalosti územního rozmístění periferních území*, na zjištění, *kde jsou periferie trvalé, kde vznikají nové a kde původní zanikají*. Použili jsme k tomu grafické metody (Srv. mapy č. 1 a 2). Z mapy č. 2 je zřejmé, že lze rozlišit tři typy vnitřních periferií: 1. území, která byla periferní jak roku 1984 tak i 2005, 2. území, která byla periferní v roce 1984, avšak nikoliv v roce 2005, a 3. území která byla periferní v roce 2005, ale nikoliv 1984. Toto srovnání, přes shora uvedená metodická omezení, umožňuje učinit následující závěry:

1. Větší část periferních oblastí byla jak v 80. letech, tak nyní umístěna podél hranic mezi kraji. To je významný a trvalý znak v jejich rozmístění v posledních 30-40 letech a lze vyslovit hypotézu, že to platí i o hlouběji do minulosti sahajícím období. Je zajímavé, že periférie byly jen v omezeném rozsahu podél státních hranic. To bylo způsobeno výběrem indikátorů, ve kterých měly zejména v roce 1984 velkou váhu demografické a sociálně-strukturální údaje, jako je úbytek obyvatelstva, vysoké zastoupení vyšších věkových skupin obyvatelstva, vysoké zastoupení obyvatelstva příslušného k zemědělství a naopak nízký podíl obyvatel příslušných do sektoru služeb. Protože v pohraničí bydlelo mladší obyvatelstvo, nedocházelo tam v sledovaném období k výraznému úbytku obyvatelstva, nebyla poloha u státních hranic paradoxně faktorem, který by zvyšoval „perifernost“. Výjimkou byly periférie podél rakouských hranic, na Jesenicku a v prostoru Vejprty v Krušných horách a v poslední době také podél slovenských hranic.
2. I když setrvačnost v územním rozmístění periferií patří k dalšímu významnému znaku těchto území, je nutno zdůraznit, že došlo také ke změnám. Některá původně periferní území přestala být periferní. Ve třech případech to byla území v blízkosti velkých nebo středně velkých měst, tj. Prahy, Brna, Českých Budějovic a dvojměstí Hradec Králové-Pardubice. Je to s největší pravděpodobností důsledek procesu suburbanizace a formování větších městských regionů, tj. metropolitních oblastí. Na druhé straně však také přibyla nová periferní území. Ze zjištěných pravidelností v tomto formování nových periferních území lze zdůraznit dvě. Na prvním místě je to přírůstek počtu periferních území podél krajských hranic a na druhém místě pak přírůstek jejich počtu podél státních hranic, zejména na jihu Čech a Moravy, na východě a severu Moravy a zčásti i severu Čech. Podél západních hranic k Spolkové republice Německo, tj. k spolkové zemi Bavorsko, žádné nové periférie nevznikly. Je to o to zajímavější, protože z prací německých regionalistů víme, že na bavorské straně počet stagnujících a problémových sídel roste.
3. Některé shluky periferních obcí vytvářely poměrně rozsáhlá souvislá území a jsou jimi dodnes. V největších z nich žilo v 80. letech minulého století kolem 100 000 obyvatel, čili tolik kolik v řadě okresů. Tyto shluky zahrnovaly v roce 1984 upadající malá města, např. bývalá sídla soudních okresů jako Nový Bydžov, Libáň, Kopidlno, Velvary, Klobouky u Brna aj. Velká část těchto malých měst ztrácela obyvatelstvo od 50. let minulého století, některá jej ztrácejí i dnes anebo stagnují.
4. Polohová stabilita periferií je výrazná a naše srovnání stavu z 80. let minulého století a stavu dnes zachytilo nepochybně poměrně dlouhodobě ustálené mezo-členění území Čech, Moravy a Slezska. Na jeho formování působily dlouhodobé geograficko-hospodářské faktory, které jsou pouze modifikovány politicko-hospodářskými systémy. Z hlediska obecně teoretického je závažné, že procesy periferizace území v České republice probíhaly obdobně ve dvou velmi odlišných společenských systémech. To otevírá starou, mnoho let diskutovanou otázku, zda některé sociální procesy v obou těchto systémech neměly analogické rysy. Platí to nejen o procesech urbanizace, o regionalizaci států, ale také o demografickém přechodu, změnách ve struktuře domácností a rodin.
5. Pokud jde o to, kde existovala v obou zkoumaných obdobích periferní území, je patrné že se formovala většinou na okraji spádových území makro-regionů velkých měst a velmi často také kolem regionálních center, to jest většinou kolem bývalých okresních měst. Lze proto hovořit o dvou hierarchických úrovních vnitřních periferií. Příkladem *prvního typu* je věnec periferií vytvářejících téměř souvislé pásmo kolem hranic Středočeského kraje. To jsou v podstatě *makro-regionální periférie* Prahy, podobně je tomu i u Brna, nebo Plzně.

V některých krajích však uvnitř jejich území vznikaly menší periferní zóny, někdy bezprostředně navazující na subregionální jednotku okresního města. To je *druhý základní typ vnitřních periferií*. Z mapy č. 2 je to nejlépe patrné na případu Písku, Jičína, Klatov. Lze je označit jako *meso-regionální typ vnitřních periferií*.

6. Je zřejmé, že podíly obyvatel žijících v periferních územích byly v českých krajích vyšší než v krajích moravských. *Nejvyšší podíly lidí v periferiích*, tj. mezi 15 až 17 procenty, byly zaznamenány v krajích Středočeském, Jihočeském a kraji Vysočina. Naopak nejnižší v kraji Moravskoslezském. Obdobně je tomu i s *podílem plochy v krajích, které lze označit jako periferní*.

Existují však také odchylky způsobené specifickou sídelní strukturou, jak je tomu na severu Čech, nebo v kraji Vysočina, a zejména na Ostravsku. Typ osídlení, které bylo formováno převážně průmyslem, a ve kterém se méně zřetelně uplatňovala nodální regionalizace území, nevedl ke vzniku periferií v tom pojetí, které používáme v naší analýze.

Specifické sociálně-ekologické znaky vnitřních periferií ČR

Abychom mohli zjistit, kterými sociálně ekologickými znaky se odlišují vnitřní periferie od ostatních typů území České republiky, museli jsme nejdříve rozčlenit pracovníě celé území republiky v roce 2005 do *základních 4 typů území*. Zvolili jsme následující členění:

1. Periferní území při širším vymezení
2. Ostatní území
3. Území regionálních center
4. Metropolitní území.

Toto rozčlenění republiky, jež se opíralo o četné analýzy oddělení regionálního rozvoje a bydlení URS Praha, je patrné z mapy č. 3.

Po základním rozčlenění území České republiky pomocí 17 ukazatelů a údajů o růstu počtu obyvatelstva jsme aplikovali v našich rozborech dalších 35 indikátorů a tudíž celkem 52 ukazatelů. Aplikovali jsme je ve třech typech území: a) v periferiích, b) v územích, jejichž jádrem jsou městská střediska (sloučená území regionálních center a metropolitní území – v podstatě jde o urbanizovaná území ČR) a c) v ostatních územích, což jsou území „mezi“ urbanizovanými prostory a periferiemi. Ukazatele byly konstruovány na základě dat ze sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001, z běžné statistiky zachycující demografický pohyb obyvatelstva, bytovou výstavbu a z dat o vybavenosti obcí v roce 2006.

Srovnávali jsme především relativní odchylky hodnot za celek periferií od hodnot za celou republiku. Důležité byly pro nás také rozdíly mezi hodnotami odchylek charakterizujícími periferie a tzv. ostatní území. Ostatní území jsou oblasti mezi urbanizovanými územími a periferiemi a jsou typem smíšeného území převážně venkovského charakteru.

Z 52 aplikovaných ukazatelů a jejich odchylek od průměru za ČR, jsme na základě úvahy považovali 21 za ty, které významně charakterizují perifernost území. Naše úvaha vycházela z toho, že některé ukazatele se překrývaly a dále z toho, že hodnota odchylek byla nízká.

Odchylky těchto 21 ukazatelů jsme pak seřadili podle výše hodnoty odchylky a tím jsme obdrželi *pořadí významnosti ukazatelů perifernosti*. Jinak řečeno, co jsou hlavní, středně významné a méně významné sociálně-ekonomické znaky vnitřních periferií v České republice. Tabulka č. 1 uvádí údaje o hodnotách těchto 21 ukazatelů a tabulka č. 2 hodnoty jejich relativních odchylek v periferiích od hodnot celostátních.

Tabulka 1: Přehled 21 ukazatelů, jejichž hodnoty za periferie se nejvýrazněji lišily od průměru za Českou republiku

Ukazatel	Rok	Hodnota ukazatele				Poměr k hodnotě za ČR (100,00)			
		ČR	Periferie	Ostatní	Střediska	Periferie	Ostatní	Střediska	
Podíl pracovních míst v průměru v %	2001	4,5	19,5	10,9	2,4	433,3	242,2	53,3	
Podíl ekonomicky aktivních v průměru v %	2001	4,4	12,8	8,1	2,5	290,9	184,1	56,8	
Přírůstek přirozenou měnou 2001 - 2006 na 1000 ob/rok	2001 - 2006	-1,0	-2,6	-1,2	-0,8	252,9	112,5	76,9	
Přírůstek přirozenou měnou 1991 - 2006 na 1000 ob/rok	1991 - 2006	-1,2	-2,9	-1,1	-0,9	251,3	95,7	80,9	
Přírůstek migrací 2001 - 2006 na 1000 ob/rok	2001 - 2006	1,9	4,5	3,3	1,3	233,0	168,6	64,9	
Podíl neobydlených bytů ze všech bytů	2001	12,3	24,8	16,7	9,5	201,6	135,8	77,2	
Přírůstek migrací 1991 - 2006 na 1000 ob/rok	1991 - 2006	1,3	2,5	2,4	0,8	196,0	192,0	64,8	
Počet obyvatel na km ²	2007	130,0	40,0	66,0	287,0	30,8	50,8	220,8	
Podíl obyvatel 15+ bez maturity	2001	62,8	75,9	71,4	58,9	120,9	113,7	93,8	
Podíl bytů v RD obydlených přechodně + sloužících k rekreaci	2001	4,1	6,7	5,4	2,3	166,7	130,2	62,0	
Podíl vyjíždějících za prací z obce	2001	39,3	64,9	59,7	31,2	165,1	151,9	79,4	
Podíl bytů s plynem v bytě	2001	64,1	25,1	46,1	72,8	39,2	71,9	113,6	
Podíl bytů připojených na kanalizační síť	2001	74,8	33,2	54,5	84,3	44,4	72,9	112,7	
Podíl cizinců na úhrn obyvatel v %	2007	3,0	1,5	1,8	3,5	50,0	60,0	116,7	
Podíl bytových domácností s počítačem	2001	15,3	9,6	12,4	16,7	62,7	81,0	109,2	
Počet pracovních míst na 100 ekonomicky aktivních zaměstnaných	2001	99,4	64,0	73,8	109,9	64,4	74,2	110,6	
Podíl pracovních míst v terciárním sektoru	2001	56,8	39,6	43,2	60,2	69,7	76,1	106,0	
Podíl bytů v RD z bytové výstavby 1997 - 2006	1997 - 2006	51,4	66,2	65,3	46,2	128,8	127,0	89,9	
Podíl ekonomicky aktivních v terciéru	2001	50,3	36,2	40,5	54,5	72,0	80,5	108,3	
Podíl obcí s kanalizací	2006	36,8	27,1	39,3	42,7	73,6	106,8	116,0	
Míra nezaměstnanosti k 31. 12. 2006	2006	7,9	9,8	8,4	7,6	124,1	106,3	96,2	

Tabulka 2: Odchyly hodnot 21 ukazatelů za periferní území od hodnot za celou Českou republiku

Největší odchyly		Střední odchyly		Menší odchyly	
Ukazatel	Hodnota odchyly	Ukazatel	Hodnota odchyly	Ukazatel	Hodnota odchyly
1. Podíl pracovních míst v průměru	333,3	8. Počet obyvatel na km ²	-69,2	14. Podíl domácností s počítačem	-37,3
2. Podíl ekonomicky aktivních v průměru	190,9	9. Podíl bytů v RD obydlených přechodně + sloužících k rekreaci	66,7	15. Počet pracovních míst na 100 ekonomicky aktivních	-35,6
3. Přírůstky přirozenou měnou 2001-06	-152,9	10. Podíl vyjíždějících za prací z obce	65,1	16. Podíl pracovních míst v terciéru	-31,3
4. Přírůstky přirozenou měnou 1991-2006	-151,3	11. Podíl bytů s plynem v bytě	-60,8	17. Podíl bytů v RD z bytové výstavby 1997-2006	28,8
5. Přírůstky migrací 2001-06	133,0	12. Podíl bytů připojených na kanalizaci	-55,6	18. Podíl ekonomicky aktivních v terciéru	-28,0
6. Podíl neobydlených bytů	101,6	13. Podíl cizinců na úhrnu obyvatel	-50,0	19. Podíl obcí s kanalizací	-26,4
7. Přírůstky migrací 1991-2006	96,0			20. Míra nezaměstnanosti	24,1
				21. Podíl obyvatel 15+ bez maturity	20,9

Zbytek 31 ukazatelů, i když indikoval určité rozdíly mezi periferiemi a ostatními dvěma typy území republiky, jsme považovali za méně důležitý pro naši analýzu. Výsledky tohoto rozboru lze shrnout do několika závěrů. *Vysoké hodnoty odchylek prvních 7 ukazatelů – nad hodnotu 100 poukazují na to, že periferie jsou:*

- *venkovskými zemědělskými oblastmi*, jak dokumentují vysoké podíly pracovních míst v primárním ekonomickém sektoru a rovněž vysoké hodnoty podílu ekonomicky aktivních obyvatel v primárním sektoru
- územími, která zaznamenala nejvyšší hodnoty negativních přirozených přírůstků obyvatelstva, a vyznačují se také vysokým podílem neobydlených bytů, a bytů přechodně obydlených, nebo sloužících rekreaci, což *vše indikuje vylidňování*
- územími, která však zároveň zaznamenala *od 90. let nejvyšší přírůstky obyvatelstva způsobené imigrací*.

Jak vyplývá z našeho dalšího rozboru je zřejmé, že *v 90. letech se zastavil desetiletí trvající proces vylidňování území, která označujeme jako periferní*, a že periferie přes negativní přirozené přírůstky, začaly v důsledku imigrace nových obyvatel, populačně opět růst. Již na tomto místě je zapotřebí zdůraznit, že v dalších analýzách bude nezbytné zjistit, které konkrétní regionové jednotky začaly růst a kde jsou umístěny.

Středně vysoké hodnoty relativních odchylek pohybující se mezi 50 až 100 poukazují na další specifické znaky vnitřních periferií. Periferie jsou rovněž územím:

- *s nízkou hustotou obyvatelstva na km²*
- *s nejvyšším podílem obyvatel vyjíždějících z obce bydliště za prací*
- *s nejnižší úrovní technické infrastruktury (nejméně obcí napojených na plyn a s kanalizací)*
- *s nejnižším podílem cizinců*.

A konečně *nižší, ale stále relevantně vysoké hodnoty odchylek* mezi hodnotami 21 až 37 ukazují na další specifika vnitřních periferií. Periferie se vyznačují:

- *nízkým podílem pracovních míst v terciárním sektoru* a také menším počtem ekonomicky aktivních obyvatel pracujících v terciárním sektoru
- *nízkým podílem domácností s počítačem*
- *nízkým počtem pracovních míst připadajících na 100 ekonomicky aktivních zaměstnanců*
- *nejvyšším podílem bytů stavěných v rodinných domcích v období 1997-2006*
- *vyšší mírou nezaměstnanosti v roce 2006 než v ostatních typech území ČR*.

Je známo, že jedním ze základních znaků perifernosti jakéhokoliv území je *dostupnost služeb a úřadů v nejbližších centrech*. V naší studii jsme měřili tento znak perifernosti průměrným počtem minut potřebných k tomu, aby občané navštívili obce s rozšířenou působností (ORP), které nahradily okresní města.

I když výše relativní odchylky tohoto údaje o periferních územích od údajů za celou republiku nebyla příliš výrazná, je zřejmé, že z *periferií podle našeho vymezení mají lidé do center nejdále*. Je to v průměru 22 minut, kdežto v celé České republice 18 minut. Srovnání map o dostupnosti ORP a o vnitřních periferiích v širším vymezení ukázalo, že *území se sníženou dostupností ORP jsou z velké části shodné s periferními územími*. Rozdíl je však v tom, že území se zhoršenou dostupností center jsou častěji podél státních hranic. Nicméně území s nejhoršími indikacemi dostupnosti, tj. nejzápadnější část znojemského okresu a severní část Plzeňska, jsou zároveň také velkými periferními územími.

Lze tedy souhrnně konstatovat, že *vnitřní periferie v České republice jsou poměrně rozsáhlá a souvislá území, která jsou umístěna na okrajích spádových území metropolitních regionů a v menším rozsahu na okrajích spádových území regionálních středisek*. Jde o území, která se vyznačují *vyššími podíly pracovních míst v primárním sektoru*, tj. 19,5 % oproti 4,5 % v celé republice. Generelových jednotek, kde podíl pracovních míst v priméru přesahoval 20 % bylo v celé republice 86, čili 6 procent, a těch, kde byl tento podíl vyšší než 30 %, jen 8, tj. 0,6 procenta. Tímto znakem, z těch, které jsme sledovali, se vnitřní periferie nejvíce odlišují od ostatních území. Toto specifikum bylo potvrzeno i vysokým podílem ekonomicky aktivních obyvatel v priméru. *Naše vnitřní periferie jsou tedy zemědělským venkovem*. Zcela rozhodující část periferních území, která se vyznačují tímto výrazně zemědělským charakterem, je v české části republiky. Moravské periferie, a to se odchyluje od převládajícího klišé i mezi sociology, mají celkově méně zemědělský charakter. Morava je, kromě některých částí, jako je např. Znojemsko, méně regionálně kontrastní.

S vysokou mírou „zemědělskosti“ vnitřních periferií je v našich geografických podmínkách spojen ještě další znak. Jsou to *převážně také území s nízkou hustotou zalidnění*, měřenou počtem obyvatel na km².

S těmito dvěma znaky, které označujeme jako *primární*, souvisely tři další shluky znaků, které lze označit jako *sekundární*. První shluk znaků lze považovat za sociálně-ekologické charakteristiky, druhý shluk charakterizuje sociálně-ekonomické rysy periferních území a třetí znak vyjadřuje polohovou dimenzi periferií.

Z hlediska *sociálně-ekologického* jsou vnitřní periferie územími, která se dlouhodobě vylidňovala, a to jak v důsledku negativních přirozených přírůstků obyvatelstva, tak i v důsledku emigrace obyvatel. Uprostřed 90. let však v tomto ohledu došlo ke změně. Dlouhodobý proces vylidňování venkovských obcí ve prospěch měst se obrátil v dramatické úbytky počtu obyvatel většiny měst a stabilizaci nebo dokonce v nárůst počtu obyvatel venkovských obcí jako celku. Tento nárůst se však týká zejména suburbanizovaného, nikoliv periferního venkova. Periferní venkov se chová z tohoto hlediska velmi diferencovaně, což si zasluhuje další podrobnější studium. V nejposlednější době se zdá, že by mohlo začít docházet k novému obratu, zejména v souvislosti s některými špatnými zkušenostmi ze života v suburbanizovaných územích, s oživením bytové výstavby ve městech a se zvýšenou imigrací cizinců.

Dlouhodobé úbytky obyvatelstva v periferních územích se promítly do *vysokých podílů neobydlených bytů, nebo bytů přechodně obydlených, a domů sloužících rekreaci*. Horší technická infrastruktura obcí v periferiích je spojena s nízkými hustotami obyvatelstva. Ty se ve velké části periferií dlouhodobě – v důsledku úbytku populace – ještě snižovaly.

S oběma primárními znaky periferií souviselo také několik *sociálně-ekonomických charakteristik*. V periferiích je *nižší vzdělanostní úroveň obyvatelstva* než v ostatních územích země, je tam *nedostatek pracovních příležitostí* a to vede k tomu, že *hodně lidí z těchto území vyjíždí za prací*. Součástí tohoto jevu je málo pracovních příležitostí v terciárním sektoru a také nízký podíl ekonomicky aktivních, kteří bydlí v periferiích a pracují v terciárním sektoru. V periferiích žije rovněž *málo cizinců* a počet domácností vybavených počítači je podstatně nižší než v ostatních územích republiky. Celá řada dalších indikátorů, jejichž hodnoty jsme neuvedli v tabulce č. 1, souvisí s předcházejícími. Je to např. *nižší podíl dospělých obyvatel s vysokoškolským vzděláním, nižší podíl podnikatelů a o něco vyšší nezaměstnanost ekonomicky aktivních obyvatel*.

Do třetího shluku sekundárních znaků patřily *polohové charakteristiky*. Dostupnost center vybavenosti, měřena časem nutným k dosažení obce s rozšířenou působností (ORP), byla z periferií horší než z ostatních území, také vzdálenost k hlavním komunikacím byla větší. A lze vyslovit předpoklad, že tyto jevy souvisely také se skutečností, že *periferní území jsou v průměru ve vyšší nadmořské výšce než ostatní*. Je však zapotřebí dodat, že rozdíly mezi periferiemi a ostatními územími z hlediska těchto polohových indikátorů nebyly příliš významné. To svědčí o specifických rysech systému osídlení České republiky, zejména o velkém počtu malých měst a městeček, která slouží jako centra vybavenosti, a také o veliké hustotě železnic a silničních komunikací. Železniční síť patřila v Českých zemích k nejhustším v Evropě. Relativně menší význam polohových faktorů na formování vnitřních periferií naznačuje, že významnějšími byly v procesu vzniku periferií faktory sociálně-ekonomické – za kterými mohou ovšem být skryté i faktory politické a politicko-správní - a demografické.

Velký obrat ?

7

Již jsme naznačili, že po společenských transformacích, které následovaly po roce 1989, došlo ve vývoji osídlení České republiky k změnám. Ty byly popsány a analyzovány poměrně brzy v řadě prací (Srv. Hampl a kol. 1996, 2001, Illner 1994, Illner, Andrlé 1997, Musil 1993). Vývoj vnitřních periferií byl také součástí těchto proměn osídlení, avšak nebyla jim dosud věnována příliš velká pozornost. Ta se spíše věnovala místům a prostorům rozvoje. K výjimkám v té době patřily studie Hany Librové (1996, 1997), které poukazovaly na to, že dochází k decentralizaci osídlení a že se zastavuje odliv obyvatelstva z venkova.

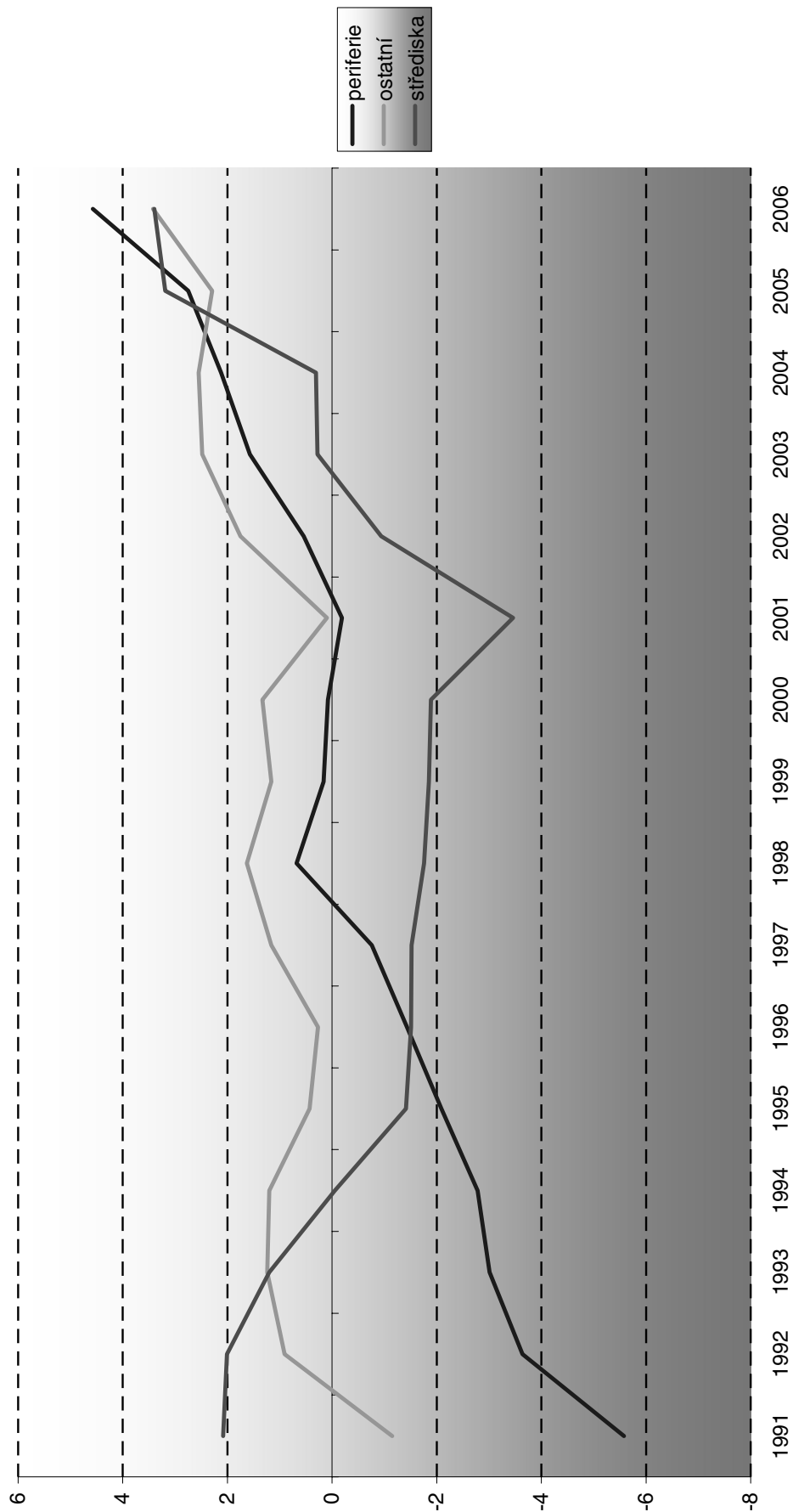
Z našich dat lze odvodit, že *jako statistický celek* území periferií ztrácelo do roku 1997 obyvatelstvo a *od roku 1998 začal úhrnný počet obyvatel žijících na jejich území – po mnoha desetiletích – pozvolna růst*, jak je zřejmé z grafu č. 1. Poměrně vysoké hodnoty úbytku obyvatelstva v roce 1991 se začaly v první polovině 90. let snižovat a od roku 1998 se změnily v pozvolný růst, který v roce 2006 dosáhl poměrně vysoké hodnoty. Roční přírůstek obyvatel periferií v tomto roce činil zhruba 4 500 obyvatel, což byl vyšší přírůstek než zaznamenaly metropolitní oblasti a oblasti regionálních center. Kategorie periferních území zaznamenala jako celek nejvyšší růst ze tří sledovaných kategorií území. To je překvapující obrat, který vyžaduje pozornosti. (V připojené tabulce, která pracuje s delšími časovými intervaly, končí úbytek obyvatelstva v periferiích rokem 1995 a je zřejmé, že v období 1995-2001 došlo k obratu. Periferie začaly získávat obyvatelstvo.) Z metodicky jiného pohledu, který se soustředil na ekonomické parametry regionálního vývoje, hovoří o podobném obratu v regionálních procesech také Jiří Blažek a Pavel Csank (2007).

Z hlediska teorie osídlení reprezentované u nás školou Martina Hampla růst obyvatelstva bydlícího v určitém místě nebo regionu, není již v současné době indikátorem společenského rozvoje a významu. To je nepochybně adekvátní pozorování z hlediska, které se zabývá změnami v sociálně-ekonomické a mocenské hierarchii elementů osídlení. Avšak z hlediska onoho sociologického pojetí prostoru, který zde uplatňujeme, a který označujeme jako „prostor užívaný a prožívaný“, jsou – podle našeho soudu - data o bydlícím obyvatelstvu, o jeho životních podmínkách, o bydlení a o jeho změnách stále relevantní. Jsou také užitečné z hlediska regionální politiky se sociálním zaměřením.

Tabulka 3: Vývoj rozlohy a počtu obyvatel v územích s hustotou zalidnění do 30 obyvatel/km² v letech 1961 - 2005

Charakteristika území	ROZLOHA	OB61	OB70	OB80	OB91	OBK95	OB01	OBK05
do 30 obyv./km ² v roce 1961	7 915,4	136 479	129 937	122 741	116 737	118 953	120 623	122 017
do 30 obyv./km ² v roce 1970	8 726,3	164 620	150 880	141 274	133 201	135 095	137 219	138 714
do 30 obyv./km ² v roce 1980	10 440,3	228 669	206 926	189 557	176 422	177 118	179 280	181 454
do 30 obyv./km ² v roce 1991	12 614,0	320 657	286 566	259 383	237 637	236 449	238 434	240 545
do 30 obyv./km ² v roce 1995	13 630,8	366 758	328 791	294 781	296 183	265 676	267 596	269 492
do 30 obyv./km ² v roce 2001	13 418,4	358 495	319 547	288 165	263 262	259 713	260 617	262 380
do 30 obyv./km ² v roce 2005	13 290,1	354 708	316 313	284 770	259 888	256 094	257 058	258 252
Průměrná hustota zalidnění								
do 30 obyv./km ² v roce 1961		17,2	16,4	15,5	14,7	15,0	15,2	15,4
do 30 obyv./km ² v roce 1970		18,9	17,3	16,2	15,3	15,5	15,7	15,9
do 30 obyv./km ² v roce 1980		21,9	19,8	18,2	16,9	17,0	17,2	17,4
do 30 obyv./km ² v roce 1991		25,4	22,7	20,6	18,8	18,7	18,9	19,1
do 30 obyv./km ² v roce 1995		26,9	24,0	21,6	19,7	19,5	19,6	19,8
do 30 obyv./km ² v roce 2001		26,7	23,8	21,5	19,6	19,4	19,4	19,6
do 30 obyv./km ² v roce 2005		26,7	23,8	21,4	19,6	19,3	19,3	19,4

Graf č. 1: Růst a úbytek obyvatelstva podle tří typů území České republiky v letech 1991-2006
na 1000 obyvatel středního stavu

Údaje za celek periferií v České republice zakrývají – vzhledem k rozdílnému vývoji v jednotlivých regionech země – *velkou variabilitu periferních území*. I když je pravděpodobné, že republika jako celek prochází důležitou změnou, je nicméně důležité všimnout si rozdílného chování jednotlivých periferií. Na jedné straně existují *periferní území, která i po roce 1991 zaznamenávají trvale úbytky obyvatelstva*, na druhé straně pak *periferní území, která již od roku 1991 trvale získávají obyvatelstvo*. Mezi těmito krajními vývojovými trajektoriemi je řada dalších typů, které se liší např. tím, kdy v nich nastartoval obrat k růstu. V některých případech je to po roce 1995, v jiných až po roce 2001. Jsou ovšem území, kde se střídala léta úbytků s léty přírůstkem. Celý tento proces je možno chápat jako difúzi určitého sídelního chování české populace do větší části území republiky. Spolehlivý výklad změny sídelního chování obyvatelstva by vyžadoval ovšem mnohem více dat než máme v této chvíli k dispozici. Nicméně, některé polohové charakteristiky těch periferií, které začaly brzy po roce 1989 růst, nebo naopak i nadále ztrácejí obyvatelstvo, naznačují možné příčiny.

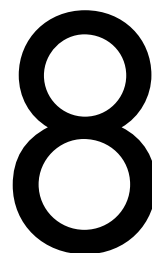
Jako celek rostly od roku 1991 periferní území okresů Český Krumlov, Tachov, Cheb, Děčín, Česká Lípa, Jablonec nad Nisou, Znojmo. Převahu tvořily okresy podél hranic s Německem nebo Rakouskem. Přeshraniční hospodářské stimuly i jejich sociální efekty ve svých důsledcích začaly nepochybně měnit dosavadní sociálně-prostorový vývoj příhraničních území.

O něco později, tj. od roku 1995, rostl také počet obyvatel periferních území Středočeského kraje. V tomto případě lze předpokládat, že to byl důsledek procesu suburbanizace Prahy, který se šířil do stále vzdálenějšího zázemí metropole, do okresu Beroun, Kladno, Mělník, Nymburk, Mladá Boleslav. Území a obce, které ve vzdálenější minulosti patřily mezi periferní, jako např. Neveklovsko v okrese Benešov, se postupně přeměňují ve vzdálenější suburbánní pásmo Prahy. Ještě později došlo k obdobnému obratu ve vývoji periférii okresu Kolín, Kutná Hora a v některých okresech Jihočeského kraje. Obdobně tomu bylo i v metropolitních územích ostatních velkých měst. Procesy suburbanizace Prahy a proměny pražského metropolitního regionu jsou z hlediska sociálně geografického a sociologického analyzovány v studiích Luďka Sýkory (2002, 2003) a v sborníku vydaném Martinem Ouředníčkem (2006). Potvrzují naši hypotézu o šíření suburbanizace do větších vzdáleností od jádra metropolitních regionů.

Závažnějším zjištěním je skutečnost, že existují klustry okresů v nichž se jejich periferní území i nadále vylidňují. Jsou to okresy a periferie Strakonice, Klatov, Tábora, Jindřichova Hradce, Pelhřimova, Havlíčkova Brodu, Třebíče. Méně rozsáhlými územími s vylidňujícími se perifériemi jsou pak okresy a periferie Náchoda, Chrudim a Svitav a rovněž Hodonína, Frýdku-Místku a Opavy. *Trvalé vylidňování pásu oddělujícího střed Čech od jejich jihu - i v nových podmínkách obratu* - signalizuje vážné a dlouhodobě se prosazující makroregionální ekonomické a sociální procesy. Svědčí to o dlouhodobě nepříznivých polohových podmínkách této rozsáhlé a souvislé zóny.

Je rovněž pravděpodobné, že *obrat v demografickém vývoji periferií souvisí se změnou celého tzv. bytového systému a principů rozmístování bytové výstavby*. Po roce 1990 došlo k ukončení tzv. Komplexní bytové výstavby (KBV), která byla realizována téměř výhradně ve městech - převážně formou vícebytových domů, - a sloužila soustředování obyvatelstva především do středně velkých měst, zejména okresních. Cílem bylo zajistit pracovní síly ve prospěch těchto lokalit. To byla součást koncepce urbanizace v posledních fázích centrálního plánování soustavy osídlení, které preferovalo rozvoj středně velkých a malých měst před rozvojem největších měst. Nepochybně působily i další faktory, zejména po roce 1989 obnovení trhu půdy, rychlý rozvoj automobilizace domácností a vyšší hodnocení kvality obytného prostředí při výběru místa bydlení. Poznání komplexu příčin, které působily a působí na tento obrat, bude vyžadovat ovšem další analýzy pomocí sociálně ekologických metod.

Obtížná otázka: zvětšují se vnitřní periferie České republiky a přibývá těchto periferií ?

V předchozí kapitole jsme uvedli, že počet obyvatel na území vnitřních periferií České republiky, chápaných jako statistický celek, začal od roku 1998 růst. Byl to překvapivý obrat po desetiletích úbytku obyvatelstva v těchto územích. Při podrobnější analýze se ovšem ukázalo, že některé periferie i nadále ztrácely obyvatelstvo a že část periferií z roku 1984 přestala být v roce 2005 periferním územím, jiná se jím v roce 2005 stala. Je tedy zřejmé, že existuje více typů vnitřních periferií.

Vývoj počtu obyvatel v subregionálních jednotkách je ovšem jen jedním z důležitých indikátorů perifernosti území. Použili jsme ho v kombinaci se znalostí údajů o ploše jednotlivých subregionálních jednotek k odpovědi na obecnou, a přitom důležitou otázku: *Zvětšuje se rozsah periferních území v České republice?* Jinak řečeno, přibývá v České republice periferních území?

Tato jednoduchá otázka v sobě ovšem skrývá několik metodických problémů. První je způsoben tím, že indikátory „perifernosti“ použité v roce 2005 se poněkud lišily od těch, které byly použity v roce 1984. Metoda územního vymezení vnitřních periferií byla tudíž poněkud odlišná od té, kterou používáme v přítomnosti. Avšak přes tyto metodické rozdíly lze s velkou mírou jistoty konstatovat, že existují tři hlavní typy periferních území:

- a) ta, která byla periferní jak v roce 1984 tak 2005
- b) ta, která byla periferní pouze v roce 1984
- c) ta, která byla periferní pouze v roce 2005.

Je zřejmé, že na jedné straně některá území, která byla periferní na začátku 80. let minulého století, přestala být periferní (zejména díky suburbanizaci v okolí velkých měst), a na druhé straně naopak území, která nebyla periferní, se jimi stala. Vedle toho pak existují území, která byla a jsou i dnes periferní. Tato analýza nepřinesla tedy jednoznačnou odpověď na otázku o tom, zda rozsah periferních oblastí roste či nikoliv.

Při hledání indikátorů perifernosti, které by byly srovnatelné v různých historických obdobích, jsme dospěli k závěru, že těmito *srovnatelnými a přesnými indikátory by mohla být data o vývoji hustoty obyvatelstva v subregionálních jednotkách* (počet obyvatel na km² subregionální jednotky). Je tomu tak proto, že jsme zjistili, že jedním z poměrně spolehlivých indikátorů perifernosti je snižování počtu obyvatel v subregionálních jednotkách. Tento pokles počtu obyvatel vede k snižování hustoty obyvatelstva a ta je opět další indikací perifernosti.

Teoreticky může existovat periferní i území, kde roste počet obyvatel a roste tudíž jeho hustota, ale soudíme, že to jsou vyjímané případy, a že spíše platí závěr, že *růst rozsahu území s nízkými hustotami obyvatelstva naznačuje, že se rozsah periferních území, anebo přinejmenším riziko přibývání vnitřních periferií, zvětšuje.*

Z připojených map je zřejmé, že *roste počet území, kde žije méně než 30 obyvatel na km² a že souvislé plochy území s nízkými hustotami zalidnění se ve sledovaném období zvětšily.* To ovšem zároveň znamená, že *se zvětšuje počet obyvatel žijících v územích s velmi nízkou hustotou obyvatelstva.* I když nelze z toho vyvodit závěr, že se vnitřní periferie zvětšuje, lze však konstatovat, že *roste potenciálně rozsah území, které se může změnit v území periferní.* Zároveň je patrné, že se v řadě případů současně zvětšila souvislá území s hustotami nad 70 obyvatel na km². Příkladem je urbanizované území Táborska, nebo Česko Krumlovska. Obecně platí, že *se zvětšila kontrastnost území urbanizovaných (hustě osídlených) a území periferních, nebo potenciálně periferních,* tj. s výrazně nízkými hustotami zalidnění. Je rovněž zřejmé, že území s nízkými hustotami obyvatelstva převládají v Čechách a Slezsku, kdežto na Moravě je jich výrazně méně. I tato analýza poukázala na to, že se formoval rozsáhlý a souvislý pás trvale málo zalidněných mikroúzemí oddělujících střední Čechy od jižních a západních, ve kterém je soustředěna značná část subregionálních jednotek, které označujeme jako periferní.

Doplňkem těchto analýz je *rozběr vztahu mezi nadmořskou výškou a periferními územími* v České republice a zejména rozběr vývoje tohoto vztahu. Rozběr jsme provedli proto, že jsme chtěli zjistit zda geografické umístění vnitřních periferií nesouviselo také s jejich polohou v prostoru horských předělů oddělujících jednotlivé části země a s jejich polohou ve výše položených náhorních plochách. Nebylo snadné propočítat průměrné výšky subregionálních jednotek. Podrobnosti složité metody obsahuje „Studie charakteristik periferních území v ČR“, kterou zpracoval Jan Müller (2007) a zde uvedeme jen výsledky této analýzy. Jednoznačně se potvrdilo, že *nadmořská výška periferních území je v České republice vyšší než zprůměrovaná nadmořská výška celého území republiky a současně také tzv. ostatního území, a to ve všech krajích s výjimkou kraje Libereckého.* Celorepublikový rozdíl je však jednoznačný: periferní území leží obecně ve vyšších nadmořských výškách.

Zajímavé jsou rovněž změny v krátkém období mezi roky 1991 a 2001. Ukazuje se, že v tomto období se nadmořská výška lidských sídel mírně zvýšila jak v celku České republiky, tak i ve většině krajů. Snižuje se zřejmě počet obyvatel vnitřních částí měst, která leží většinou u řek a roste počet obyvatel na okrajích měst a v okolních suburbanizovaných územích, která leží poněkud výše. Kromě toho velký obrat, o kterém se zmiňujeme v předchozí části této studie, tj. obnovení růstu obyvatelstva v periferních územích, která jsou téměř bez výjimky položena výše než ostatní území, je další příčinou zvyšování nadmořské výšky lidských sídel v celku České republiky.

Úvaha o příčinách vzniku vnitřních periferií

Vnitřní periferie České republiky jsou tedy většinou souvislá území na okrajích metropolitních regionů a na okrajích území regionálních středisek. Vyznačují se vysokými podíly obyvatel pracujících v zemědělství a nízkou hustotou obyvatelstva. Do poloviny 90. let počet obyvatel žijících v periferiích klesal. S těmito primárními znaky jsou spojené další znaky, tj. relativně nízká vzdělanostní úroveň obyvatelstva, vysoký podíl obyvatel, kteří vyjíždějí za prací mimo obec, nízký podíl obyvatel pracujících v terciárním sektoru a obyvatel s ukončeným vysokoškolským vzděláním. Dostupnost obcí s rozšířenou působností, tj. center základních služeb, je z periferií horší než z ostatních území. Je však zřejmé, že díky povaze osídlení České republiky, snížená dostupnost center, tj. malých a středně velkých měst, není tak důležitým znakem periferních území jako např. v Norsku, Skotsku, nebo i některých částech USA (Srv. k tomu přehled Mark Shucksmitha 2004).

Vylidňování velké části periferií se zastavilo v polovině devadesátých let. Vedle toho však další část českých periferií i nadále ztrácela obyvatelstvo. Vylidňování pokračovalo zejména v pásu, který odděluje střední Čechy od jejich jihu a západní Čechy od jižních. To svědčí o dlouhodobě nepříznivých polohových podmínkách této rozsáhlé a souvislé zóny. Detekce území, která lze v podmínkách České republiky označit jako periferní, klasifikace nejdůležitějších sociálně-ekonomických, demografických a polohových znaků vnitřních periferií jsou prvním krokem jejich sociologické analýzy. Na ně by měly navazovat další analýzy, které by se zabývaly mechanismy vznikání a zanikání periferních území.

Změny v rozmístění obyvatelstva naznačují, že ve výzkumu vnitřních periferií by měl být posílen *procesuální přístup*. Měli bychom spíše hovořit o *periferizaci* a o jejich příčinách. Vznikání a zanikání periferií lze chápat jako jednu z forem sociálně ekologických procesů a analyticky také jako jakousi obrácenou formu G. Myrdalovy teorie procesu kumulativní kauzality (process of cumulative causation) rozvoje oblastí (Myrdal 1957, Srv. také Keeble 1967).

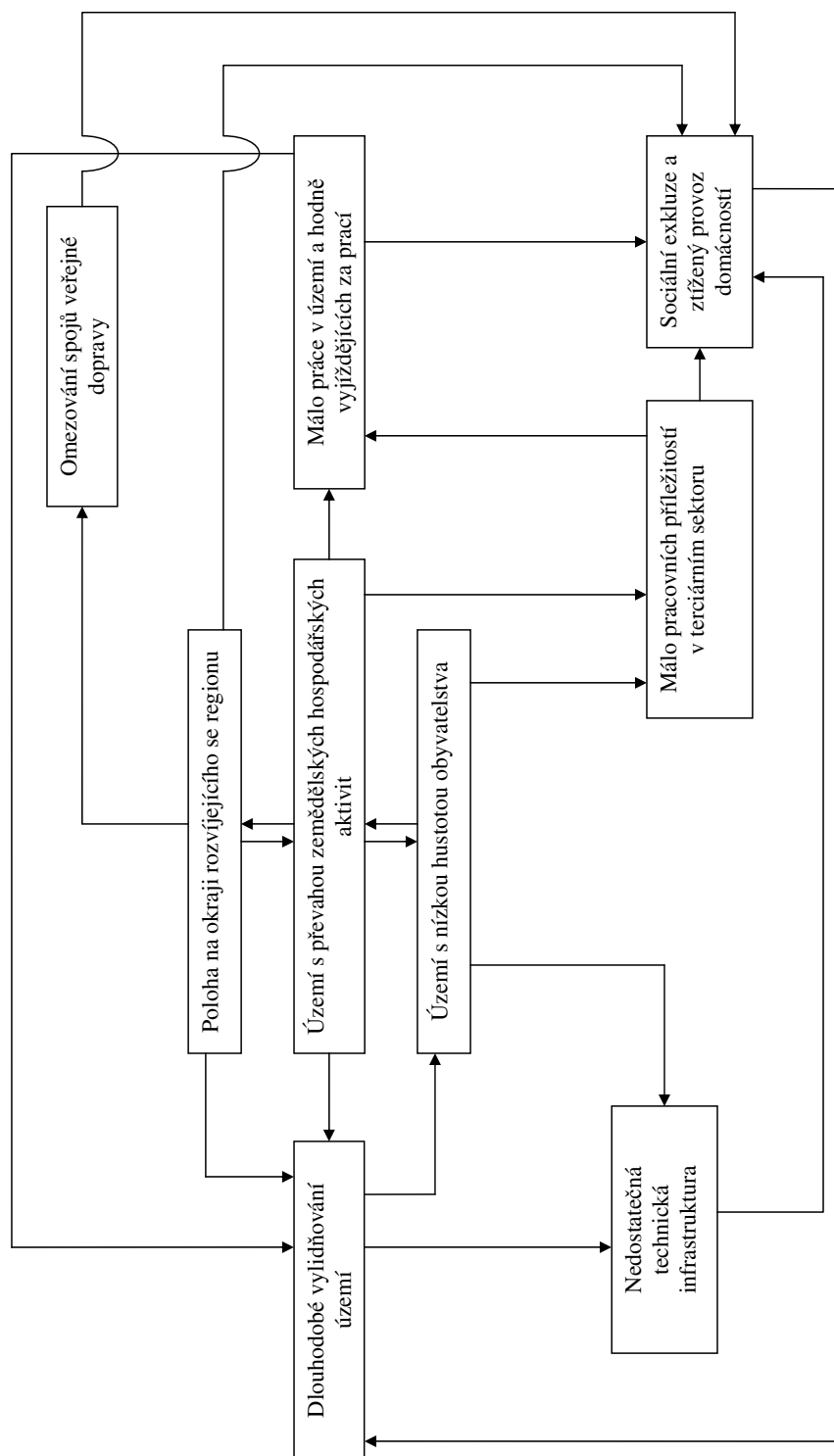
Myrdal zkoumal mechanismy růstu a hospodářské prosperity regionů, kdežto v našem případě studujeme obrácený proces, tj. periferizaci, kterou lze chápat také jako prostorový projev sociálně ekonomické stagnace, nebo úpadku. Jde tu spíše o procesy, které mají povahu *začarovaného kruhu* (vicious circle), kdy působení jednoho faktoru posiluje další a ty se pak kumulativně sčítají do efektu stagnace nebo úpadku určitého regionu. Hypoteticky by takový model mohl mít podobu, která je vyjádřena grafem č. 2. Jeho východiskem je předpoklad, že existuje *pluralita základních podmínek*, které jsou jakýmsi *spouštěči* kumulativních kauzálních procesů, které vedou k formování vnitřní periferie. Za tyto základní podmínky lze v tomto případě považovat existenci území, které je charakterizováno: A) polohou na okraji rozvíjejícího se regionu, B) tím, že jde o území s převahou zemědělských hospodářských aktivit a C) tím, že jde o území s nízkou hustotou obyvatelstva.

Příkladem procesu kumulativní kauzality může být následující sekvence situací: 1. V určitém území je málo práce a lidé musí za prací vyjíždět → 2. Zároveň dochází k omezování spojů veřejné dopravy → 3. To vede k vzniku sociální exkluze těch, kteří v území zůstávají a k ztíženému provozu jejich domácností → 4. Tato situace způsobuje dlouhodobé vyliďňování daného území → 5. A tento proces vede k dalšímu snížení hustoty obyvatelstva, k snížení počtu obyvatel v obcích. Podobných řetězců, které vedou k vzniku zmíněného začarovaného kruhu, existuje více a právě proto byl tento model nazván Gunarem Myrdalem modelem kumulativní kauzality.

Graf, který zde prezentujeme by mohl být východiskem dalšího výzkumu vnitřních periferií České republiky, výzkumu, který chceme uskutečnit, a který by kladl důraz na poznání mechanismů – procesů, vedoucích ke vzniku periferních území.

Důraz na procesuální výzkum periferií je podle našeho názoru také lepším východiskem pro hledání sociálně-politických opatření, která by zlepšila situaci obyvatelstva, jež žije v těchto územích. Lze totiž vyslovit hypotézu, že zdaří-li se „přetrnout“ některý z procesů kumulativní kauzality – např. daňovými opatřeními, nebo technicko-organizačními opatřeními v osobní dopravě - je to účinnější, než paliativní opatření nesměřující k změně kauzálních procesů.

Graf č. 2: Procesy kumulativní kauzality jako mechanismus formování vnitřních periferií

Poznámky k hlavnímu zaměření sociálně-politických opatření zlepšujících situaci lidí žijících ve vnitřních periferiích

10

Základní otázkou je, do jaké míry je nebo není periferizace nutnou součástí urbanizace a prostorové organizace soudobého tržního, městsky orientovaného hospodářství obecně. Je to zároveň otázka o dalších osudech venkovského prostoru, neboť naprosto rozhodující část periferních území, jak jsem zjistili, jsou oblasti zemědělské. Při stagnujícím nebo klesajícím počtu obyvatel, který lze v České republice očekávat, se tato otázka stává ještě naléhavější. *Z hlediska dlouhodobé sociální politiky se tak může stát exkluze venkovského zemědělského, ale i nezemědělského obyvatelstva v periferních oblastech jedním z nejobtížnějších sociálních problémů země.*

Vynořuje se *obecná otázka civilizační kvality života v různých typech prostředí* a praktická otázka o zajištění elementárního civilizačního standardu lidí žijících v periferiích, nebo obecně ve venkovském prostoru s řídkou sítí center vybavenosti.

Někdy se argumentuje tím, že role prostoru a polohy v době rozvoje individuální automobilové dopravy a informačních technologií přestává hrát významnou roli. To platí jen částečně, i když populace periferií jsou nepochybně více než v minulosti začleňovány do širší společnosti díky rozhlasu, televizi, telefonizaci a šířením mobilů. Nelze také opomenout skutečnost, že v našich podmínkách poměrně velká část obyvatelstva periferií nemá možnost používat osobní auta.

Pozorujeme rovněž zanikání prvků, které posilovaly sociální inkluzi. Příkladem změn zhoršujících situaci obyvatel periferií je omezování veřejné dopravy, služeb pošty, trvalých i mobilních prodejen, uzavírání malotřídních škol, mizení venkovských hospod, zanikání sportovních klubů (nedostatečná populační základna), spolků, sdružení apod. Je také zřejmé, že část populace žijící v periferiích trpí sociální izolací.

Sociologicky vyjádřeno ztrácejí se, nebo oslabují se některé prvky, které byly tradičně základem místních komunit (společenství), a také elementy, které spojovaly oddělená místa s většími sociálně-prostorovými celky.

Skutečnosti zjištěné našim výzkumem, zejména poměrně značná územní rozsáhlost periferních území v České republice – zejména v Čechách a ve Slezsku -, poměrně velký počet obyvatel, kteří ve vnitřních periferiích žijí, a skutečnost, že s velkou pravděpodobností tyto periferie budou i nadále součástí osídlení České republiky nás vedou k závěru, že *je nezbytné promyšlet sociálně-politická opatření, která by situaci lidí v nich žijících zlepšovala.* Následující úvaha je ovšem pouze prvním návrhem možných směrů takovýchto opatření. Podle našeho soudu by mělo jít o uplatňování následujících zásad:

1. Lépe propojovat tradiční sociální politiky směřující k určitým kategoriím obyvatelstva s tradiční regionální politikou a zejména s výhledovou koncepcí venkova.
2. Zlepšit regionální politiku, která musí být konkrétnější, musí vycházet z menších území než dosud, z místní kooperace státu, obcí, místních podniků, neziskových organizací a neformálních komunit.
3. Mobilizovat vnitřní zdroje obcí v periferních oblastech, a kreativní myšlení v hledání nových nástrojů k zlepšení situace lidí v těchto územích.
4. Nově promyšlet koncept střediskových obcí, i za cenu redukce osídlení, tj. pomalého, ale cílevědomého soustřeďování - pomocí různých stimulů a nabídek – obyvatel z nejmenších izolovaných sídel do malých městeček, městysů.
5. Prohloubit spolupráci mezi obcemi v periferních oblastech pro vytváření společné sociální i technické infrastruktury – což se už se v řadě oblastí děje -, ale pokračovat v tom a usnadňovat to rozpočtovou politikou, uvažovat zejména v periferních oblastech o formování jakéhosi systému skupinového osídlení. To předpokládá ideovou akceptaci principu kooperace, existujícího v první Československé republice ve formě spotřebních a výrobních zemědělských i jiných družstev. Tento princip kooperace by měl být rozšířen i na různé druhy sociální infrastruktury, např. dopravu, sociální služby, zásobování zbožím denní potřeby apod.
6. Propojit komunikačně periferní oblasti s územími rozvoje a hledat cesty, jak zlepšit veřejnou a soukromou dopravu spojující periferie s místními centry služeb; mohou to být netradiční služby taxi-minibusů, nebo i prostých taxi (pravděpodobně nutná pomoc z veřejných zdrojů, např. sdružených obcí), prohloubit a zlepšit informační a spojové služby a zejména zlepšit dostupnost center s periferními územími.
7. Hledat možnosti ekonomického zvýhodňování v různých sférách života, zejména v zajišťování denních potřeb (hledání cest k propojení soukromých a veřejných zdrojů např. při obnově pojizdných prodejen, dopravy do škol, do zdravotnických zařízení apod.)
8. Hledat způsoby jak zvýšit zodpovědnost regionálních center (bývalých okresních měst a některých dalších obcí s centrálními funkcemi) a také jejich solidaritu s vnitřními periferiemi, které jsou často v jejich sousedství.
9. Sociální kompenzace podle konkrétních podmínek a obecnějších hospodářských a sociálních zájmů subjektů působících v periferních oblastech.

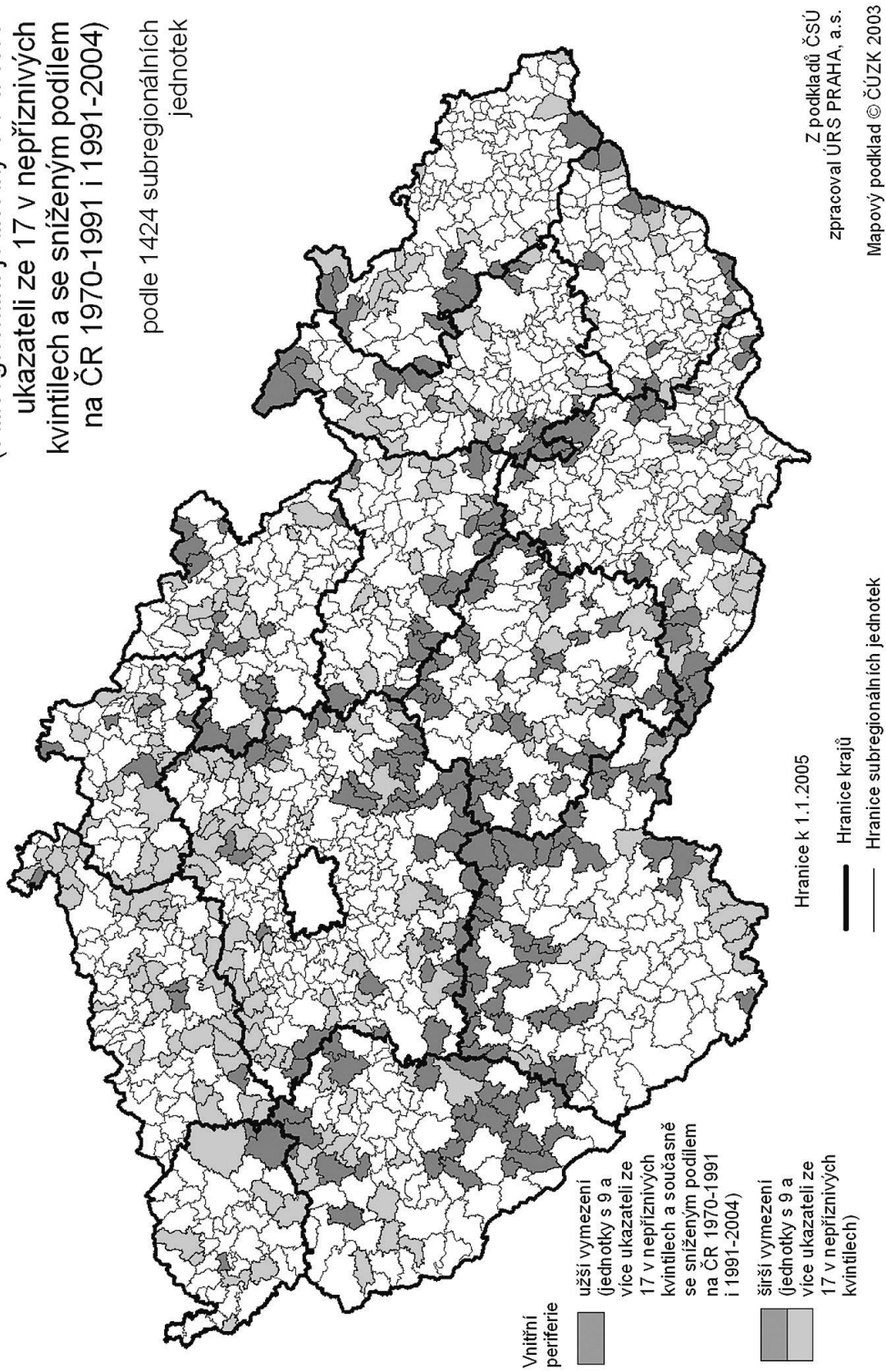
Uvedené náměty vyžadují ovšem konkrétní rozpracování, o které se pokusíme v závěru celého projektu.

Účinná sociálně politická a regionální opatření ovšem předpokládají hlubší znalosti fungování území, a to jak ve smyslu hospodářském, tak neméně i sociálním a kulturním. Hlubší proměny evropských společností naznačují, že tento *moderní a hlouběji promyšlený regionalismus má v současné době, zejména díky politice Evropské unie usilující o zvýšení sociální kohese, lepší šance*. Řešení nelze hledat jen v centralizované státní regionální politice, která má samozřejmě i nadále zásadní význam, ale také v kultivaci myšlenky kooperace mezi obcemi, hospodářskými organizacemi a neziskovými organizacemi a v rostoucí zodpovědnosti regionálních center za jejich periferní území. A tato kooperace by měla směřovat k rozumnému využívání ekonomie z rozsahu – která vede obvykle k zvětšování zařízení infrastruktury, k zmenšování jejich počtu -, k exploataci moderních komunikačních technik – které pomáhají integrovat periferie s územími rozvoje -, a k spojování těchto civilizačních faktorů s organizačními opatřeními sledujícími princip sociálního začleňování všech obyvatel do hlavního proudu sociálního a kulturního života země.

Mapa č. 1

Vnitřní periferie v užším a širším vymezení 2005
(subregionální jednotky s 9 a více
ukazateli ze 17 v nepříznivých
kvintilech a se sníženým podílem
na ČR 1970-1991 i 1991-2004)

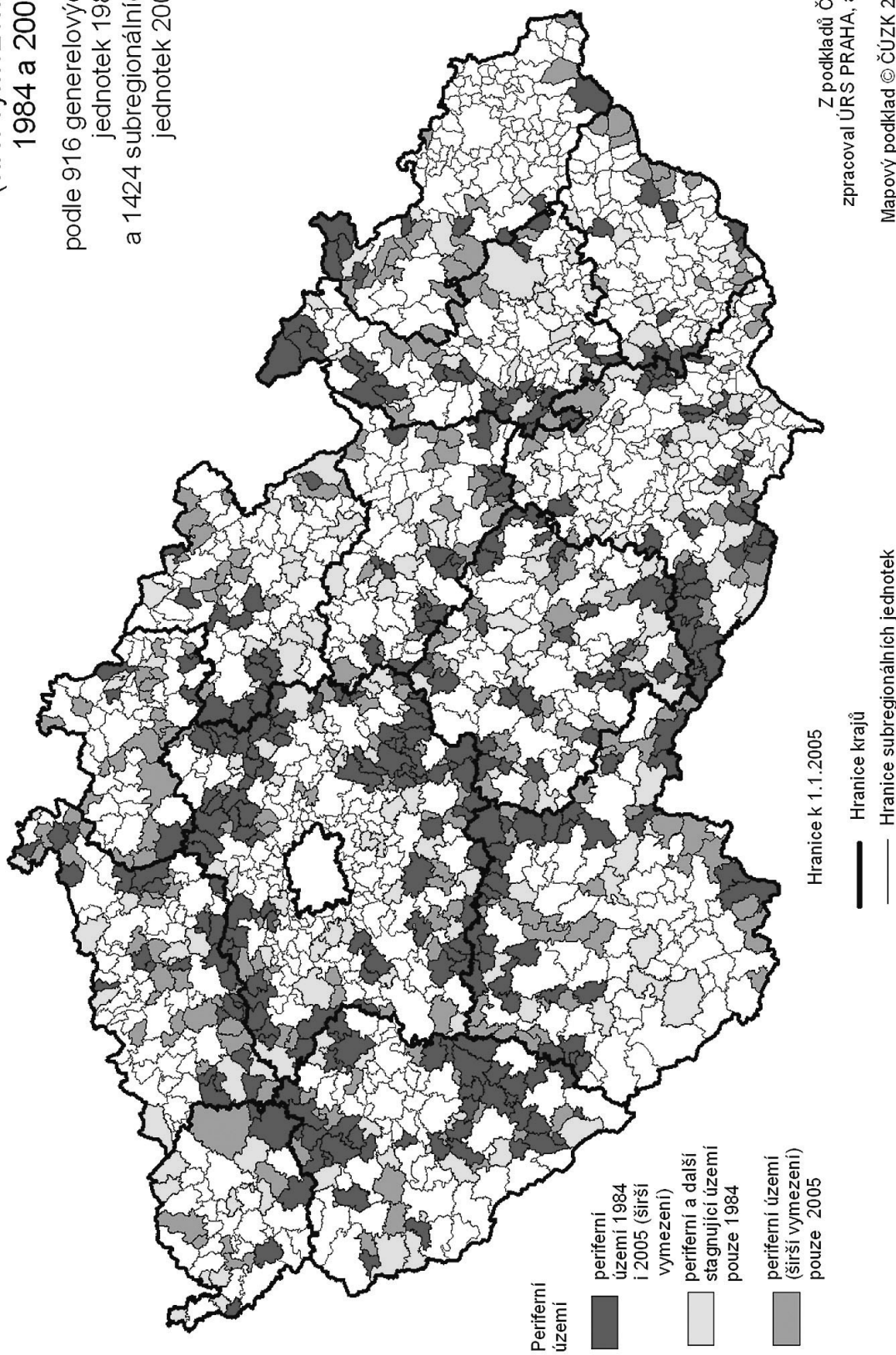
podle 1424 subregionálních
jednotek

Mapa č. 2

Porovnání periferních území (širší vymezení) 1984 a 2005

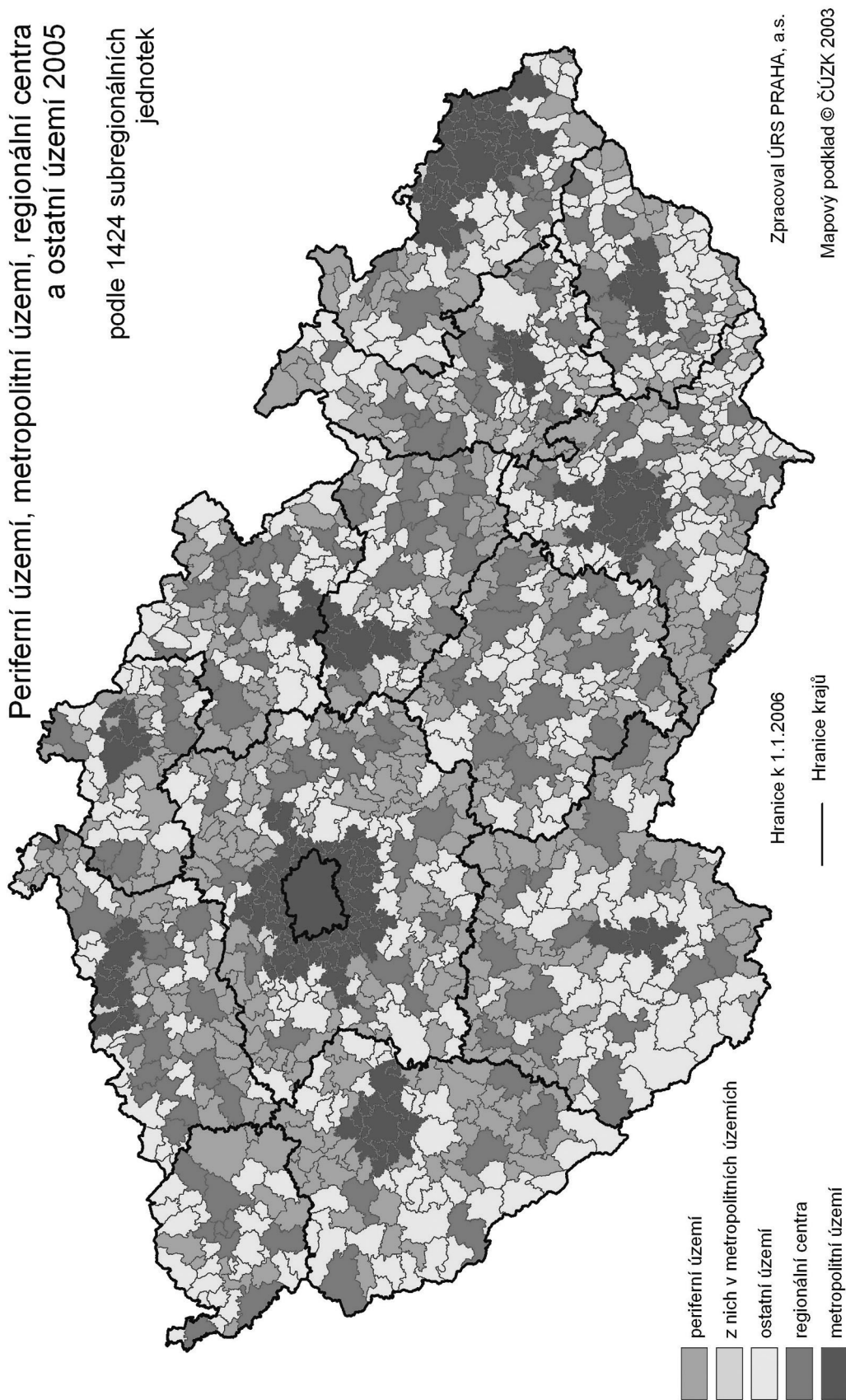
podle 916 generelových
jednotek 1984
a 1424 subregionálních
jednotek 2005

Mapa č. 3

Periferní území, metropolitní území, regionální centra
a ostatní území 2005

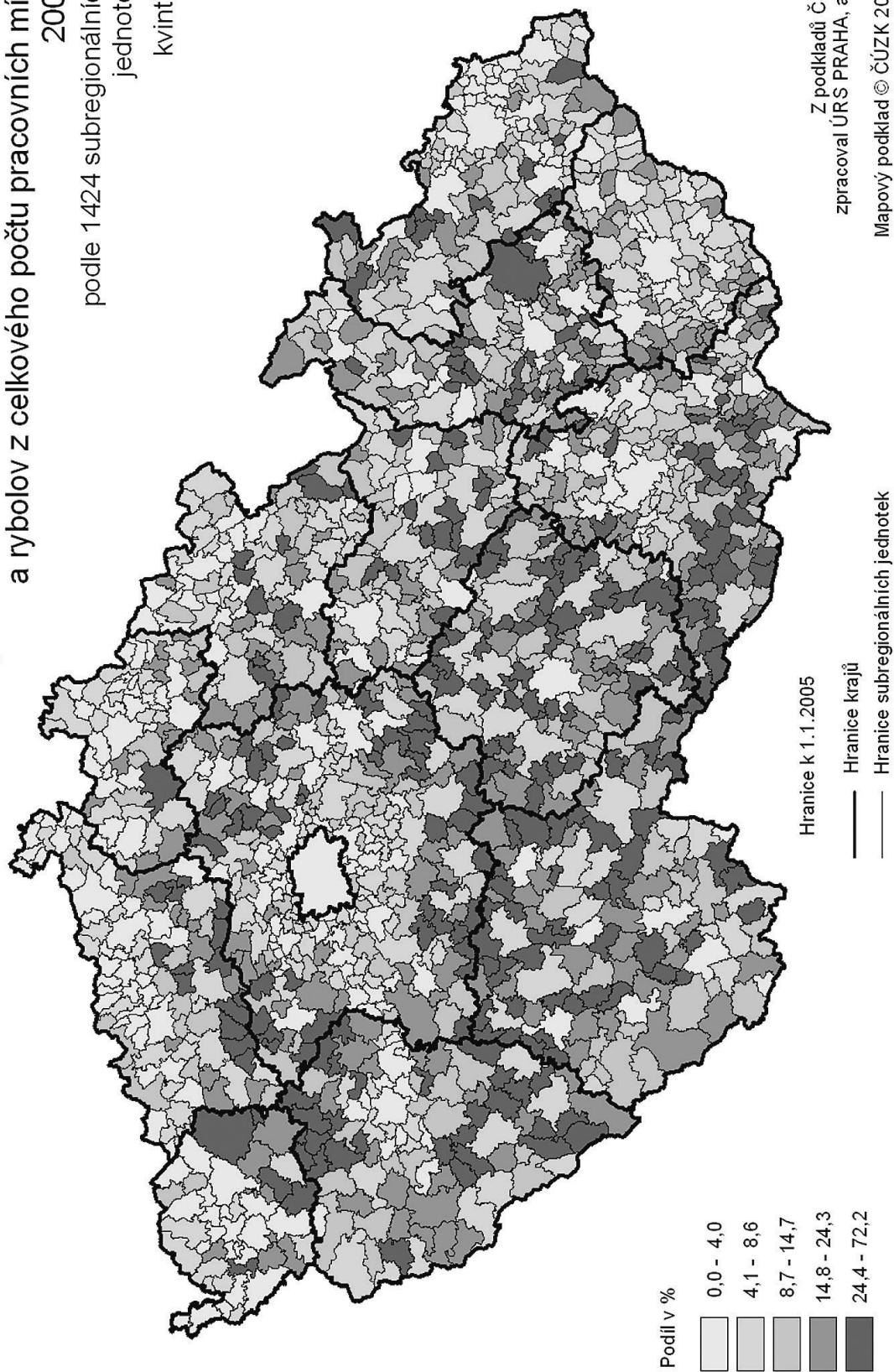
podle 1424 subregionálních
jednotek

Mapa č. 4

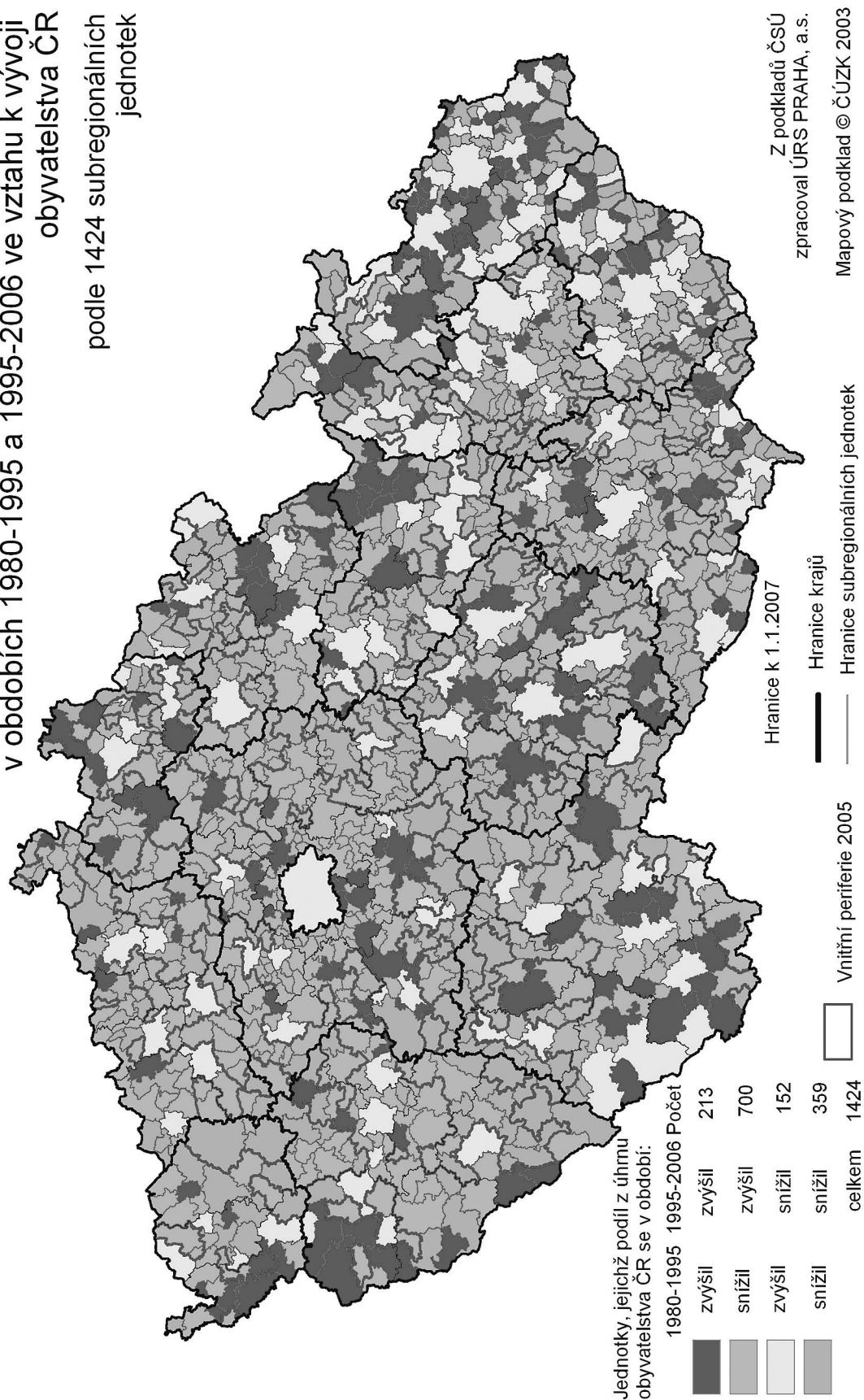
Podíl pracovních míst v odvětvích zemědělství, lesnictví
a rybolov z celkového počtu pracovních míst
2001

podle 1424 subregionálních
jednotek
kvintily

Mapa č. 5

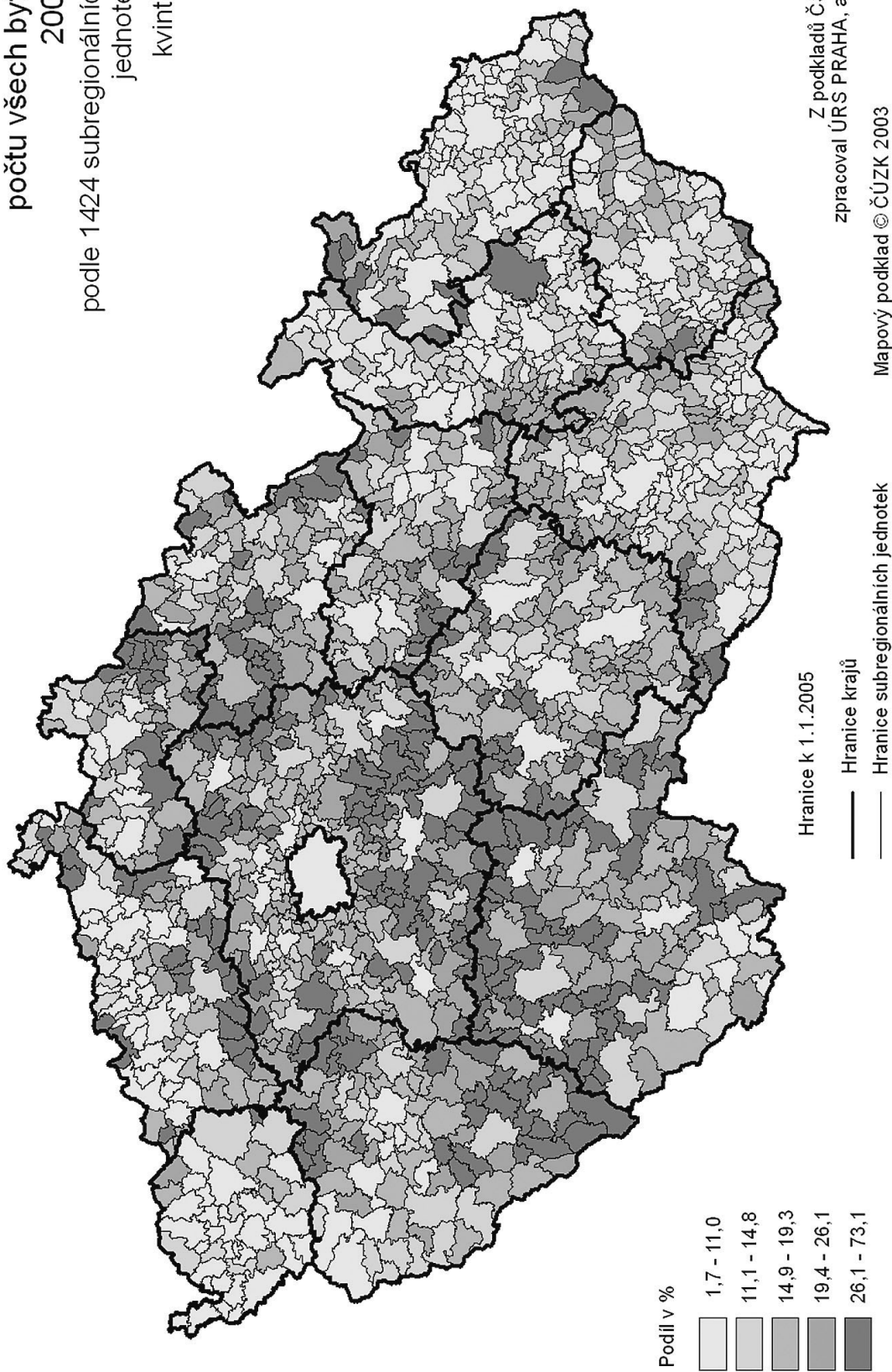
Typologie subregionálních jednotek podle vývoje obyvatelstva
v obdobích 1980-1995 a 1995-2006 ve vztahu k vývoji
obyvatelstva ČR
podle 1424 subregionálních
jednotek

Mapa č. 6

Podíl neobydlených bytů z celkového
počtu všech bytů
2001

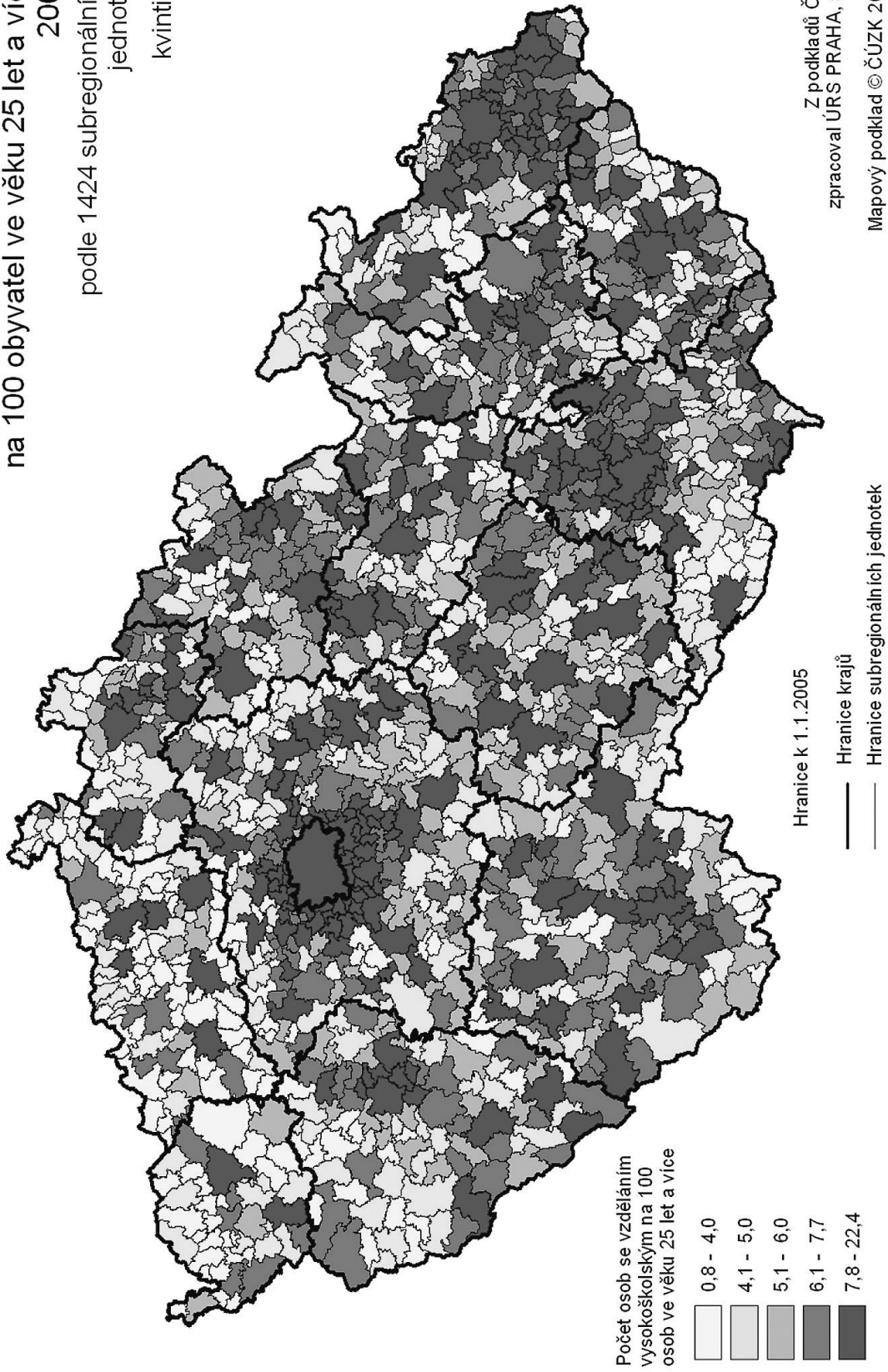
podle 1424 subregionálních
jednotek
kvintily

Mapa č. 7

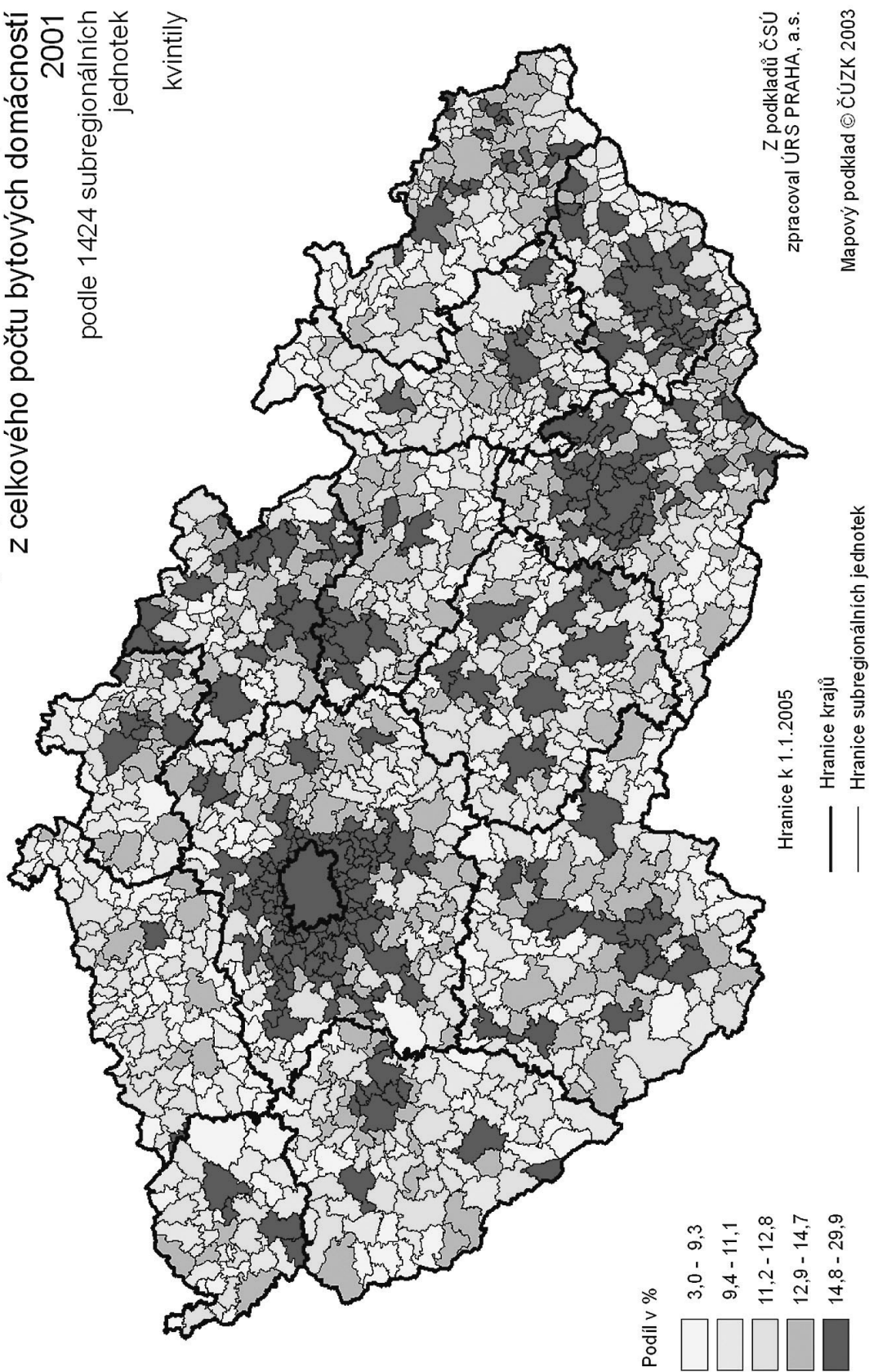
Počet obyvatel se vzděláním
na 100 obyvatel ve věku 25 let a více
2001

podle 1424 subregionálních
jednotek
kvintily

Mapa č. 8

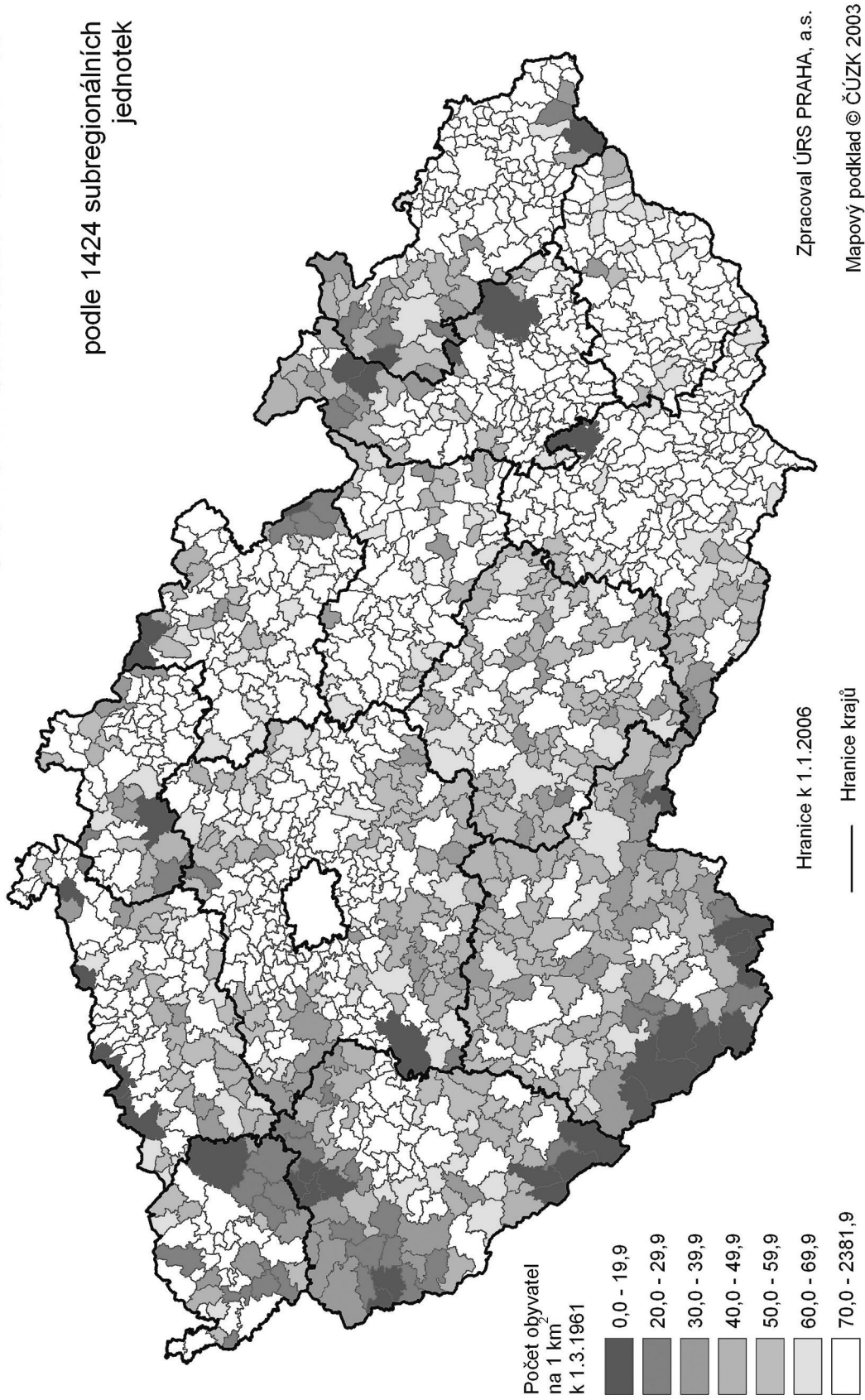
Podíl bytových domácností s osobním počítačem
z celkového počtu bytových domácností
2001
podle 1424 subregionálních
jednotek
kvintily

Mapa č. 9

Území s nízkou hustotou zalidnění 1961

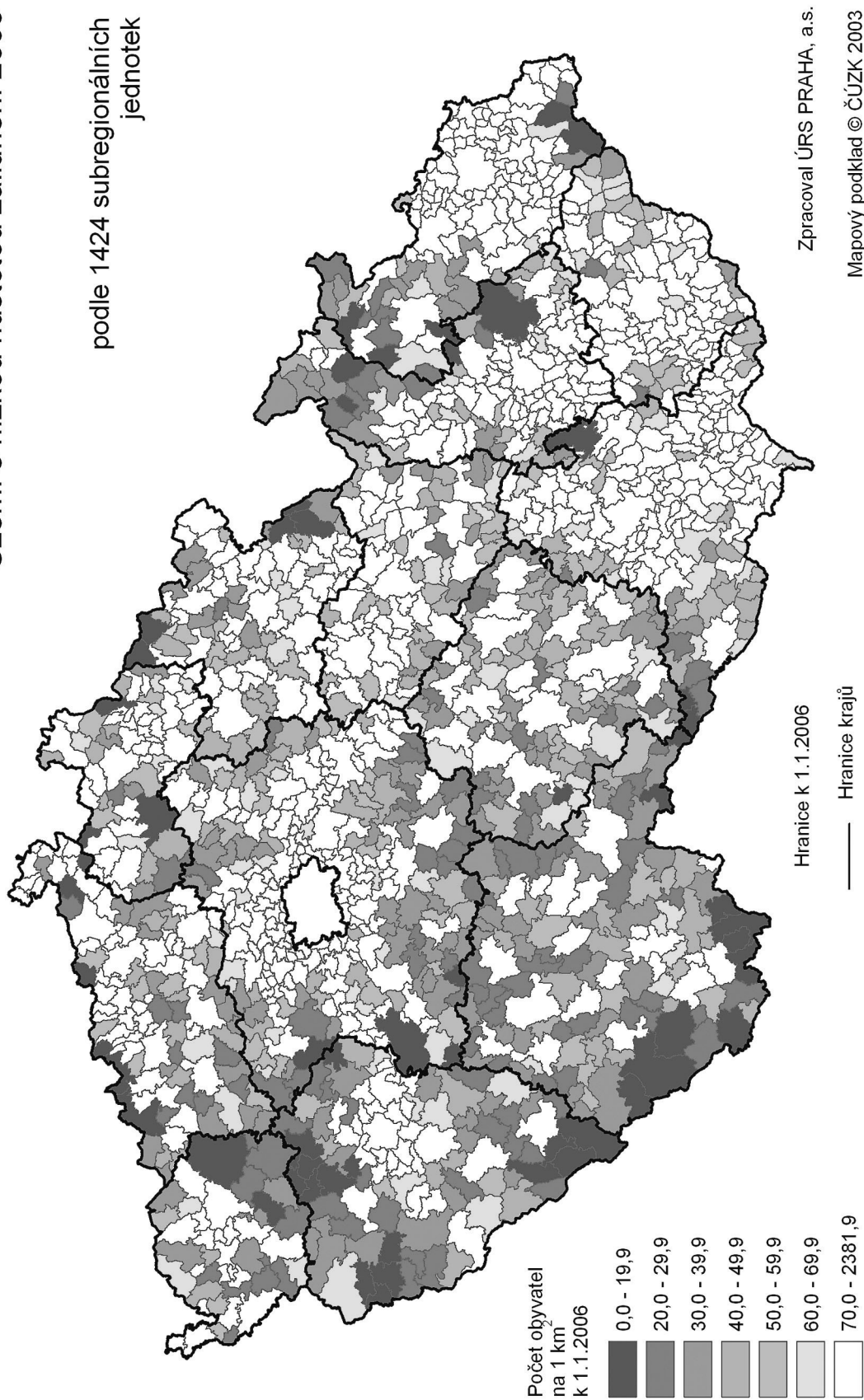
podle 1424 subregionálních jednotek

Mapa č. 10

Území s nízkou hustotou zalidnění 2006

podle 1424 subregionálních jednotek

Literatura:

- Anderson, R. 2004. *Quality of Life in Rural Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Blažek, J., P. Csank. 2007. "Nová fáze regionálního rozvoje v České republice." *Sociologický časopis* 43 (5): 945-965.
- Blažek, J., D. Uhlíř 2002. *Teorie regionálního rozvoje. Nástin, kritika, klasifikace*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. 1999. „Social Exclusion in Britain 1991-1995.“ *Social Policy Administration* 33(3): 227-244.
- Chorley, R. P. Hagget 1967. *Models in Geography*. London: Methuen.
- Claval, P. 1998. *An Introduction to Regional Geography*. Oxford: Blackwell Publisher.
- Dostál, P., M. Hampl. 1995. "Geographical organization and societal development: searching for an integral order." *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 30: 21-42.
- Durkheim, E. 1900. "La sociologie et son domaine scientifique." *Rivista italiana di sociologia* 4: 127-148.
- Eckey, H. F., Türck 2006. *Convergence of EU- Regions. A Literature Report*. Kassel: Universität Kassel, Institut für Volkswirtschaftslehre.
- Evropská komise 2004. *Nové partnerství pro soudržnost, konvergenci, konkurenceschopnost, spolupráci. Třetí zpráva o ekonomické a sociální soudržnosti*. Lucemburk: Úřad pro úřední tisky Evropských společenství.
- Evropská komise 2007. *Rostoucí regiony, rostoucí Evropa. Čtvrtá zpráva o hospodářské a sociální soudržnosti*. Lucemburk: Úřad pro úřední tisky Evropských společenství
- Falťan, L. P. Gajdoš, J. Pašiak 1995. *Sociálna marginalita území Slovenska*. Bratislava: S.P.A.C.E. Centrum pre analýzu sociálnej politiky.
- Frémont, A. 1976. *La région, espace vécu*. Paris: Flammarion.
- Friedmann, J. 1972. "A General Theory of Polarized Development." Pp. 82-107 in *Growth Centres in Regional Economic Development*, edited by N. M. Hansen. New York: Free Press.
- Gajdoš, P., Pašiak, J. *Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociológie*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Hägerstrand, T. 1975. "Space, time and human conditions." Pp. 3-14 in *Dynamic allocation of urban space*, edited by A. Karlqvist, L. Lundqvist, F. Snickars. Farnborough: Saxon House.
- Halbwachs, M. 1938. *Morphologie sociale*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Hampl, M. 1988. *Teorie strukturální a vývojové organizace geografických systémů: principy a problémy*. *Studia geographica*, č. 93. Brno: GGÚ ČSAV.
- Hampl, M. a kolektiv. 1996. *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: Přírodovědecká fakulta Karlovy univerzity.
- Hampl, M. a kolektiv. 2001. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Havlíček, T., P. Chromý, V. Jančák, M. Marada 2005. „Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí.“ Pp. 6-24 in *Problémy periferních oblastí*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.

- Heidenreich, M. 2003. „Regional inequalities in the enlarged Europe“ *Journal of European Social Policy*, 13 (4): 313-333.
- Chapin, F. St. Jr. 1974. *Human Activity Patterns in the City: Things People do in Time and Space*. New York: John Wiley and sons.
- Illner, M., 1997. “Regional Structure and Post-communist Transformation – The Case of the Czech Republic Pp. 29-44 in *Räumliche Auswirkungen des Transformationsprozesses in Deutschland und bei den östlichen Nachbarn*, ed. J. Musil, W. Strubelt. Opladen: Leske und Budrich.
- Illner, M., Andrlé, A. 1994. “The regional aspect of post-communist transformation in the Czech Republic” *Czech Sociological Review*, 2 (1): 107-127.
- Keeble, D. E. 1967. “Models of Economic Development” Pp. 243-302 in *Models in Geography* ed. R. J. Chorley and Peter Haggett. London: Methuen.
- Kostecký, T. 2002. “Vývoj české společnosti v devadesátých letech 20. století v regionálním pohledu.” Pp. 11-33 in T. Kostecký, J. Stachová, D. Čermák. *Region a politika*. Sociologické texty /SP 02:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Librová, H. 1996. “Decentralizace osídlení, vize a realita. Část první: vize, postoje k venkovu a potencionální migrace v České republice.“ *Sociologický časopis* 33 (3): 285-296..
- Librová, H. 1997. „Decentralizace osídlení, vize a realita. Část druhá: decentralizace v realitě České republiky.“ *Sociologický časopis* 34 (1): 27-40.
- Machonin, P. a kol. 2004. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního Státu I, II*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Mareš, P. 2006a. *Faktory sociálního vyloučení*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Mareš, P. 2006b. „Sociální exkluze, sociální inkluze a sociální koheze: diskurz a realita.“ Pp. 15-23 in *Sociální vyloučení a sociální politika* ed. T. Sirovátka. Brno: Masarykova Univerzita a Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Massey, D. 1984. *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. London: Macmillan.
- Massey, D. 1988. “Uneven Development: social change and spatial division of labour.” Pp. 250-275 in *Uneven Re-Development: Cities and Regions in Transition*. London: Hodder.
- Meyer von, H. 1996. “OECD-Indikatoren zur ländlichen Entwicklung“ *Informationen zur Raumentwicklung*, Heft 11/12. 1996: 729-743.
- McKenzie, R. 1926. “The Scope of Human Ecology”. *Publications of the American Sociological Society* 20: 141-154.
- Mingione, E. Ed. 1996. *Urban Poverty and the Underclass. A Reader*. Oxford: Blackwell.
- Musil, J. 1988. “Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení.” *Územní plánování a urbanismus* 15 (2): 67-72.
- Musil, J. 1993. “Changing urban systems in post-communist societies in east Europe: analysis and prediction” *Urban studies* (30):889-905.
- Musil, J. 2002. “Urbanizace českých zemí a socialismus” a “Co se děje s českými městy dnes.” Pp. 237-331 in P. Horská, E. Maur, J. Musil *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha-Litomyšl: Paseka.
- Müller, J. 2005. *Vymezení periferních území v ČR*. Praha: ÚRS.
- Müller, J. 2006. *Studie k hodnocení periferních území v ČR*. Praha: ÚRS.
- Müller, J. 2006. *Studie charakteristik periferních území v ČR*. Praha: ÚRS.

- Myrdal, G. M. 1957. *Economic Theory and Under-Developed Regions*. London: Gerald Duckwords.
- Nolte, H. H. 1997. *Europäische Innere Peripherien im 20. Jahrhundert*. Hannover: Akademie für Raumplanung und Raumordnung.
- Ouředníček, M. ed. 2006. *Sociální geografie pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Payne, G. ed. *Social Divisions*. New York: St.Martin's Press.
- Perroux, F. 1983. *A New Concept of Development* Paris: UNESCO and Croom Helm.
- Savage, M., Warde, A., Ward, K. 2003. *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. London: Palgrave Macmillan.
- Sayer, A. 2000. "Social Science and Space" Pp. 105-154, in A. Sayer *Realism and Social Science* London: Sage Publications.
- Schäfers, B. 2006. *Stadtsoziologie. Stadtentwicklung und Theorien-Grundlagen und Praxisfelder*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Shucksmith, M. 2004. *Social Exclusion in Rural Areas: A Review of Recent Research*. London: DEFRA.
- Simmel, G. 1923. „Der Raum und die Räumliche Ordnungen der Gesellschaft“ Pp. 460-526, in G. Simmel, *Soziologie* München: Verlag von Duncker und Humblot.
- Strategie regionálního rozvoje České republiky, 2006. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj České republiky.
- Sýkora, L. ed. 2002. „Suburbanizace a její důsledky: výzva pro výzkum, usměrňování rozvoje území a společenskou angažovanost“ Pp. 9-19, in L. Sýkora ed. *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku, o.p.s.
- Sýkora, L. 2003. „Suburbanizace a její společenské důsledky.“ *Sociologický časopis* 39(2): 217-233.
- Törnqvist, G. 1970. "Contact Systems and Regional Development" *Lund Studies in Geography* Series B, No. 35.

Studie CESES/CESES Papers

2003

1/2003	Internetoví Češi na cestě za svojí budoucností	Bednařík A.
2/2003	Knowledge-Driven Development	Veselý A.

2004

1/2004	Kultivace vědění v klíčový faktor produkce	Veselý A., Kalous J., Marková M.
2/2004	Vstup ČR do prostoru politické komunikace a rozhodování v EU	Balabán M. a kol.
3/2004	Politický vývoj ve střední Evropě po r. 1989 a jeho dopad na neziskový sektor	Frič P.
3/2004	Political developments after 1989 and their impact on the nonprofit sector	Frič P.
4/2004	Modernizace veřejné správy a vybraných veřejných služeb	Ochrana F.
5/2004	Understanding Governance: Theory, Measurement and Practice	Potůček M. Veselý A. Nekola M.
6/2004	Zpráva o stavu země. Strategické volby, před nimiž stojí	Potůček M. a kol.
7/2004	Czech Welfare State: Changing environment, changing institutions Český stát veřejných sociálních služeb: měnící se prostředí, měnící se instituce	Potůček M. Mašková M. Ochrana F. Kuchař P.
8/2004	Experti o mechanismech sociální soudržnosti v naší společnosti	Prudký L.
9/2004	Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii	Musil J., Bayer I., Jeřábek H., Mareš P., Prudký L., Sedláčková M., Sirovátka T., Šafr J.
10/2004	Círky a sociální soudržnost v naší zemi	Prudký L.
11/2004	The First Prague Workshop on Futures Studies Methodology	Slintáková B. (eds.) Potůček M. Nováček P.

2005

1/2005	Elity a modernizace	Frič P., Prudký L. Nekola M.
2/2005	Reálná konvergence České republiky k EU v porovnání s ostatními novými členskými zeměmi	Slavík C.
3/2005	Růst zkreslení HDP v prostředí transformace: implikace pro měření růstu a rozvoje české ekonomiky	Benáček V.
4/2005	Kvalita českých vývozu a dovozu	Horáková T.
5/2005	Metody a metodologie vymezení problému	Veselý A.
6/2005	Veřejné rozpočty jako nástroj veřejné politiky a strategického vládnutí. Veřejná politika, veřejná volba, veřejný zájem	Ochrana F.
7/2005	Evaluace: metody, východiska, přístupy	Nekola M. Ochrana F. Hloušková H.
8/2005	Policy a proces tvorby politiky	Veselý A. Nachtmannová M.
9/2005	Veřejnost a elity jako aktéři modernizace	Drhová Z. Frič P., Prudký L. Nekola M.
10/2005	The Second Prague Workshop on Futures Studies Methodology and Colloquium Designing the Future in Europe 2005	Potůček M. a kol.
11/2005	Péče o staré lidi v rodině	Jeřábek H.

2006

1/2006	Literature Review on Civil Society, Citizenship and Civic Participation in the Czech Republic.	Potůček M. a kol.
2/2006	Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení	Musil J. Müller J.
3/2006	Sociální vyloučení a sociální začleňování v České republice jako veřejně politická agenda	Mareš P. Rákoczyová M. Sirovátka T. a kol.
4/2006	Přístupy k sociologickému empirickému zkoumání hodnot	Prudký L.

Připravujeme/To be published:

2007

1/2007	Srovnání dvou aspektů sociální soudržnosti v České republice, na Slovensku, v Rakousku, v Maďarsku, Finsku a Řecku	Šmídová M.
Rákoczyová M.
2/2007	Hodnotový portrét evropských zemí. Srovnávací analýza s použitím přístupu Shaloma Schwartze.	Vávra M.
3/2007	Přístupy k sociologickému zkoumání kultury a stratifikace	Bayer I.
Šafr J.
Vojtíšková K.

2008

1/2008	Periferie zblízka. Studie tří periferních obcí a jejich sousedů.	Abramuszkinová E.
Kučerová E.
Šmídová M. |
|--------|--|--|

Všechny texty jsou k dispozici na: <http://ceses.cuni.cz/studie/index.php>.